

Frikk Alvaro Embergstrud

Jødenes utvisning fra Spania i 1492

Alhambra-dekretets bakgrunn og gjennomføring

Bacheloroppgave i Historie

Veileder: Magne Njåstad

Mai 2024

Frikk Alvaro Embergstrud

Jødenes utvisning fra Spania i 1492

Alhambra-dekretets bakgrunn og gjennomføring

Bacheloroppgave i Historie
Veileder: Magne Njåstad
Mai 2024

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

Kunnskap for en bedre verden

Sammendrag

Alhambra-dekretet ble utstedt 31. mars 1492 av de katolske monarkene Ferdinand og Isabella. I dokumentet blir jødene utvist fra Spania for alltid. Denne oppgaven undersøker bakgrunnen for utvisningsordren, og selve utvisningens gjennomføring.

Århundret før 1492 var preget av jødefiendtlighet, blant annet i form av økt forfølgelse og etableringen av Inkvisisjonen. Dette motiverte til utstedelsen av Alhambra-dekretet, som i sin utforming trolig ble påvirket av generalinkvisitoren selv. Ifølge dokumentet var monarkenes egen begrunnelse for utvisningen av jødene et ønske om å beskytte sin kristne befolkning fra jødisk påvirkning. Generelt sett hadde de også et personlig, politisk og religiøst ønske om å danne en religiøs enhet i Spania med kristendommen som grunnlag.

Jødene ble altså ikke utvist fra Spania på grunnlag av rase, men religion. Det var *jødedommen* som monarkene ville utvise og beskytte sin kristne befolkning fra. Dette ble tydelig når monarkene etter kort tid kunngjorde at jøder som konverterte til kristendommen, var velkomne tilbake. I utgangspunktet nevner ikke dekretet noe om konverterte jøder, og impliserer derfor at de får lov til å bli.

Gjennomføringen av utvisningen var mange steder kaotisk. Flere jøder ble fratatt både eiendommer og eiendeler uten å motta erstatning. Dette skjedde til tross for at monarkene på forhånd hadde gjort flere tiltak for å bistå og beskytte jødene under deres utvandring. Mange jøder emigrerte til de iberiske kongerikene Portugal og Navarra, i tillegg til Nord-Afrika, Italia og Det osmanske riket.

Dekretet åpnet for lignende beordringer på den iberiske halvøy, både i Portugal og Spania. Senere ble også muslimene utvist på samme måte som jødene. Alhambra-dekretet markerer derfor slutten på det flerkulturelle samfunnet som hadde eksistert på den iberiske halvøy i flere århundrer.

Abstract

The Alhambra Decree was issued on March 31st, 1492, by the Catholic monarchs Ferdinand and Isabella. In the document, the Jews are expelled from Spain forever. This thesis examines the background of the expulsion order, and the execution of the deportation itself.

The century before 1492 was characterized by hostility towards the Jews, including an increase in persecution and the establishment of the Inquisition. This motivated the issuance of the Alhambra Decree, which under its making was probably influenced by the General Inquisitor himself. According to the document, the monarchs' own justification for the expulsion is a desire to protect their Christian population from Jewish influence. In general, they also had a personal, political, and religious desire to forge a religious unity within Spain, with Christianity as the foundation.

The Jews were therefore not expelled from Spain because of their race, but because of their religion. It was *Judaism* that the monarchs wanted to expel and protect their Christian population from. This became clear when, after a short time, the monarchs declared that Jews who converted to Christianity were welcome back. The decree does not mention converted Jews in the first place, and for that reason implies that they will be allowed to stay.

The expulsion was chaotic in many places. Several Jews were deprived of both property and possessions without receiving any compensation. This happened even though the monarchs had taken several measures in advance to assist and protect the Jews during their emigration. Many Jews emigrated to the Iberian kingdoms of Portugal and Navarre, as well as North Africa, Italy, and the Ottoman Empire.

The decree laid the groundwork for similar orders on the Iberian Peninsula, both in Portugal and Spain. The Muslims were also expelled later, in the same way as the Jews. The Alhambra Decree therefore marks the end of the multicultural society that had existed on the Iberian Peninsula for centuries.

Innhold

Sammendrag.....	i
Abstract.....	ii
Kapittel 1 – Innledning.....	1
Problemstilling.....	1
Oppgavens struktur og litteratur	1
Kapittel 2 – Jødene i Spania på 1300- og 1400-tallet	3
Gjenerobringen og Spania	3
Convivencia	4
Jødenes situasjon på 1300-tallet	5
Opptøyene i 1391.....	6
Gammelkristne og nykristne.....	8
Inkvisisjonen og limpieza de sangre.....	12
Mikrostudie av Toledo	14
Oppsummering	16
Kapittel 3 – Alhambra-dekretet	17
Dekretet i denne oppgaven	17
Dekretets struktur og del 1.....	19
Del 2 og 3	19
Del 4	21
Del 5, 6 og 7	22
Dekretets formål	23
Monarkenes begrunnelser og fremgangsmåte	24
To andre dokumenter fra 1492.....	26
Oppsummering	27

Kapittel 4 – Utvisningens gjennomføring	29
Kunngjøring og reaksjoner	29
Utsettelse av utreisefrist.....	30
Hvor mange jøder forlot Spania for godt?	31
Dekretets langsiktige konsekvenser.....	32
Oppsummering	33
Kapittel 5 – Konklusjon	34
Bibliografi:	37

Figurer

Figur 1. <i>Spain, 910-1492</i> , 1923, av William R. Shepherd	4
--	---

Tabeller

Tabell 1: En enkel tabellvisualisering av begreper som omfatter folkegrupper.....	9
---	---

Kapittel 1 – Innledning

Problemstilling

Den 31. mars 1492 ble Alhambra-dekretet utstedt av de katolske monarkene Ferdinand II av Aragón og Isabella I av Castilla. Hendelsen markerte et tydelig vendepunkt i jødernes lange historie på den iberiske halvøy. Dokumentet, som på spansk refereres til som både *Decreto de la Alhambra* og *Edicto de Granada*, beordrer alle spanske jøder til å forlate rikene Aragón og Castilla innen 31. juli. Fram til denne dagen vil de bli bevilget relativt stor frihet under beskyttelse av kronen, men etterpå vil de øyeblikkelig bli dømt til døden hvis de blir sett på spansk jord. Ferdinand og Isabella understreker tydelig i dekretet at jødene aldri skal vende tilbake. Denne alvorlige og omfattende beordringen kom ikke ut av det blå, men samtidig var den et sjokk for mange spanske jøder.

Hva var bakgrunnen for utvisningen av jødene fra Spania i 1492, og hvordan ble den gjennomført? Dette er problemstillingen til denne oppgaven. For å svare på spørsmålet er det først nødvendig å ta for seg den generelle sosiale, religiøse og politiske situasjonen blant spanske jøder på 1300- og 1400-tallet. Videre vil Alhambra-dekretet bli analysert, for å undersøke hva slags begrunnelser de katolske monarkene bruker for å gjennomføre utvisningen. Deretter vil det bli undersøkt hvordan de spanske jødene ble rammet i månedene etter dekretets kunngjøring.

Oppgavens struktur og litteratur

Denne oppgaven er strukturert i fem kapitler. Kapitlene 2, 3 og 4 utgjør oppgavens hoveddel og inneholder flere delkapitler. Basert på sekundærlitteratur vil kapittel 2 ta for seg jødernes situasjon i Spania på 1300- og 1400-tallet. Mot slutten av kapitlet vil det gjøres en mikrostudie av Toledo for å understreke at mye fremdeles er usikkert om jødernes situasjon i Spania på denne tiden. Kapittel 2 som helhet vil legge grunnlaget for å kunne studere oppgavens primærkilde, nemlig Alhambra-dekretet, i kapittel 3. Her vil innholdet i dokumentet og monarkenes begrunnelser for utvisningen bli analysert med utgangspunkt i oversettelser av dekretet. Samtidig vil det bli brukt sekundærlitteratur og et par andre dokumenter som er tilknyttet dekretet. Til tross for at dokumentet står såpass sentralt, vil det altså ikke introduseres før i oppgavens tredje kapittel. Grunnen til dette er at

bakgrunnskunnskaper om 1300- og 1400-tallets Spania er essensielt for å kunne forstå både dekretets innhold og oppgavens diskusjoner rundt det. Deretter vil kapittel 4 undersøke gjennomførelsen av dekretets utvisningsordre og de kortsiktige konsekvensene som utvisningen fikk for jødene. Utvisningens langsiktige konsekvenser vil også redegjøres for svært kort. Til slutt vil kapittel 5 utgjøre oppgavens oppsummering og konklusjon.

Litteraturen som blir brukt i denne oppgaven er en blanding av norsk, engelsk og spansk sekundærlitteratur om bestemte hendelser i de spanske jødene historie, Inkvisisjonen, eller spansk historie generelt. Denne litteraturen vil gjennom hele oppgaven bli brukt til å sammenligne forskning og diskutere ulike analyser og synspunkter. Store deler av litteraturen er fra 1990-tallet eller tidlig 2000, særlig de som omhandler Spania eller jødene utvisning spesifikt. Det ble gjort mye forskning innen dette feltet i sammenheng med 500-årsjubileet for året 1492,¹ som var et av de mest hendelsesfylte årene i spansk historie.

Det er viktig å understreke at denne oppgaven kun forsøker å danne et generelt bilde av den jødiske og spanske situasjonen på 1300- og 1400-tallet. Jeg har forsøkt å se på de mest sentrale og innflytelsesrike hendelsene i tiden før dekretets utstedelse, men hver hendelse blir naturligvis ikke redegjort for til den minste detalj. Det har også vært nødvendig å avgrense flere av de større hendelsene, tendensene og fenomenene som strekker seg utenfor oppgavens tidsperiode. For eksempel var Den spanske inkvisisjonen aktiv i over 300 år,² men denne oppgaven dekker kun de første 10-15 relevante årene av dens virksomhet.

¹ Martínez 2005: 9

² Pérez 2004: 100

Kapittel 2 – Jødene i Spania på 1300- og 1400-tallet

Gjenerobringen og Spania

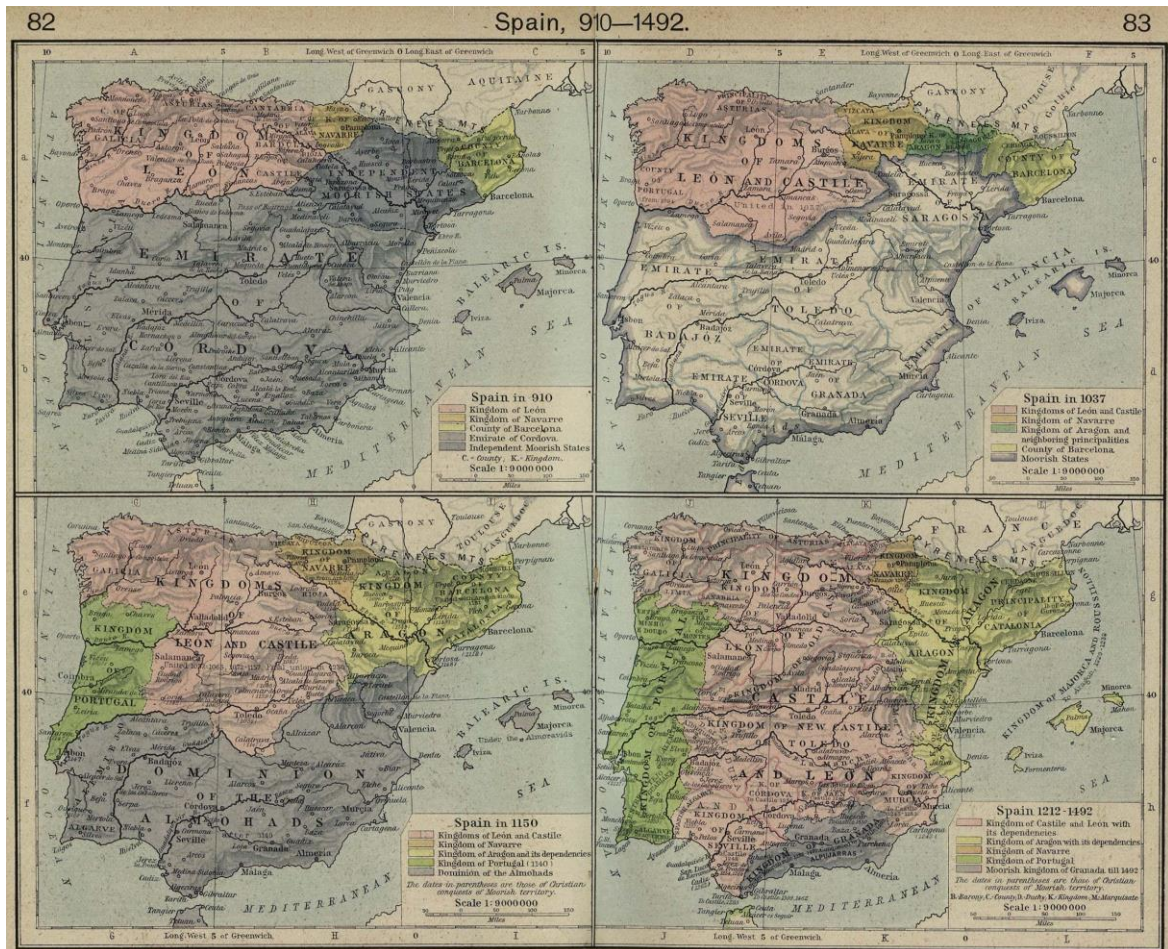
For å kunne kontekstualisere situasjonen til spanske jøder på 1400-tallet, er det nødvendig med bakgrunnskunnskaper om det spanske samfunnet på denne tiden generelt. Både jøder og kristne levde på den iberiske halvøy da arabiske muslimer invaderte i år 711 og tok kontroll over mesteparten av landmassen. Fra de nordlige territoriene som ikke ble erobret, iverksatte de kristne en sørlig ekspansjon for å drive araberne tilbake. Denne *Gjenerobringen*, på spansk kalt *La Reconquista*, tok flere hundre år. Den langsomme prosessen gikk mot slutten i perioden som denne oppgaven tar for seg. Granadas fall i starten av 1492 markeres vanligvis som slutten på Gjenerobringen og arabisk kontroll over halvøya, men muslimer fortsatte likevel å bo der.³ Monarkene Ferdinand og Isabella stod sentralt i Gjenerobringen, fordi deres ekteskap i 1469 førte til foreningen av rikene, eller «kronene», Aragón og Castilla ti år senere, i 1479.⁴ Unionen symboliserte et samlet Spania, noe som var viktig i kampen mot muslimene, og som la grunnlaget for en spansk nasjonalfølelse i tiden etterpå.

I likhet med de aller fleste andre land, har Spanias territorium endret seg over tid. Det området som i dag er Spania, var på 1400-tallet delt opp i mange kongeriker. Flesteparten av disse var underlagt kronene Aragón og Castilla, som etter deres forening i 1479 dannet en iberisk konglomeratstat. Aragón regjerte også over noen områder utenfor halvøya, som Sardinia, Sicilia, Balearene og kongeriket Napoli. Først etter at kongeriket Navarra ble lagt under Castillas krone i 1512, begynte Aragón og Castillas samlede fastlandsterritorium å ligne på dagens Spania.⁵ Derfor kan det være vanskelig å forstå nøyaktig hvilke landområder det er snakk om når det i faglitteratur simpelthen skrives «Spania». Når denne oppgaven refererer til «Spania», menes det herved kun fastlandsområdene som Aragón og Castilla hadde under seg på det relevante tidspunktet. Det er også viktig å være klar over at den iberiske halvøy, eller «Iberia», inkluderer kongeriket Portugal, i tillegg til de spanske kronene og kongerikene.

³ Fitz 2009: 158

⁴ Greve & Julsrud 2023

⁵ Greve & Julsrud 2023

Figur 1. Spain, 910-1492, 1923, av William R. Shepherd. Gjenerobringens utvikling på den iberiske halvøy. Castilla i rosa, Aragón i lysegrønt/gult, Navarra i oransje og muslimenes territorier i mørkeblått. Hentet fra: *Historical Atlas by William R. Shepherd - Perry-Castañeda Map Collection - UT Library Online (utexas.edu)*.

Convivencia

Begrepet *convivencia* refererer til hvordan kristne, jøder og muslimer levde om hverandre i de spanske kongerikene gjennom flere hundre år. Spania og Portugal var nemlig de eneste landene i det kristne Europa som tolererte så stor andel av minoriteter som muslimene og jødene utgjorde.⁶ R. Trevor Davies beskriver middelalderens Spania som det mest tolerante landet på det europeiske kontinentet.⁷ Samtidig skriver Knut Aukrust og Dorte Skulstad at Iberia var «det tryggeste og mest forlokkende fristedet for jøder i hele Europa».⁸ Til tross for

⁶ Fuglestad 2004: 82

⁷ Davies 1965: 11

⁸ Aukrust & Skulstad 2011: 154

dette er det viktig å ikke forestille seg et utopisk samfunn. Innen faglitteratur er det stor variasjon i hvor harmonisk man faktisk forestiller seg forholdet mellom de tre folkegruppene. Finn Fuglestad beskriver det som at de levde om hverandre i en «fredelig sameksistens»,⁹ mens Henry Kamen mener at de kun levde i en tilstand av relativ toleranse av hverandre.¹⁰ Joseph Pérez mener at vi må utfordre synet på convivencia, fordi harmoni og toleranse forutsetter respekt for andre synspunkter og et fravær av diskriminering, noe man ikke fant i Spania i middelalderen.¹¹ Selv om det er sant at de tre folkegruppene overlevde og eksisterte sammen, var det fortsatt tilfeller av både forskjellsbehandling, vold og drap basert på religion. Med convivencia menes det heller ikke at kristne, jøder og muslimer bodde vegg i vegg med hverandre overalt og hadde helt like levekår. Muslimene var nederst i det tredelte hierarkiet, med jødene over seg. De fikk begge tildelt egne kvartaler og områder der de skulle oppholde seg, enten i eller utenfor storbyene.¹² Det var ikke fullstendig ulovlig å bosette seg andre steder, men de aller fleste bodde i sitt tildelte kvartal. Gjennom 1300- og 1400-tallet ser man at jøder trakk seg mer ut mot landsbygda, der livet var stille og de kunne leve side om side med kristne som var mer tolerante enn de i byene.¹³ Jødene levde altså spredt på landsbygda og i avgrensede områder i byene. I likhet med muslimene brukte de religion for å danne et samhold og fellesskap som knyttet sammen den ellers adskilte befolkningen. Både muslimer og jøder fulgte sine egne lover, regler og ritualer, samtidig som de levde under kristent styre. I jødernes tilfelle uttrykte deres rolle under monarkiet seg blant annet ved at de betalte sin egen type skatt.¹⁴

Jødernes situasjon på 1300-tallet

Sammenlignet med antallet kristne og muslimer i Spania på 1300-tallet, var jødene i desidert mindretall og ble derfor sett på som den mest sårbare folkegruppen.¹⁵ Gjennomsnittlig bodde det rundt 1 000 jøder i de største spanske byene.¹⁶ Totalt, på hele den iberiske halvøy, utgjorde de likevel den største jødiske befolkningen i Europa på tidspunktet.¹⁷ Det nøyaktige antallet

⁹ Fuglestad 2004: 82

¹⁰ Kamen 1991: 38

¹¹ Pérez 2004: 1

¹² Aukrust & Skulstad 2011: 154

¹³ Kamen 1997: 13

¹⁴ Reilly 1993: 199

¹⁵ Kamen 1991: 38

¹⁶ Reilly 1993: 199

¹⁷ Aukrust & Skulstad 2011: 154

jøder er ekstremt usikkert; Amador de los Rios skal ha hatt grunnlag for å tro at det befant seg over en million jøder i kongeriket Castilla alene, mens Millàs Vallicrosa skal ha senket dette antallet til kun 20 000.¹⁸ Bernard F. Reilly skriver at hans beste utregninger tyder på at det bodde rundt 50 000 jøder på den iberiske halvøy rundt år 1300.¹⁹ Aukrust og Skulstad antar at det fantes 300 000 jøder på Iberia mot slutten av 1300-tallet.²⁰ Generelt sett er det ingen tvil om at jødene totalt utgjorde en liten men betydningsfull andel av befolkningen, og de var også den gruppen med europeiske jøder som var mest økonomisk velstående.²¹

Denne velstanden kom av at jødene generelt gjorde det bra både sosialt og i arbeidslivet. Jøder var pliktoppfyllende, arbeidsvillige, og de mestret nyttige ferdigheter. Mange endte derfor opp i de samme yrkene som kristne, som alt fra skomakere til gullsmeder.²² I senmiddelalderen var det stor mangel på doktorer i Spania, og jøder var i hovedsak de som møtte dette behovet.²³ Flere var også utmerkede vitenskapsmenn, spesielt innen fysikk. Det som derimot provoserte de kristne var at noen jøder opererte som skatteinnkrevere, først i de ulike spanske kongerikene hver for seg, og senere for Ferdinand og Isabella i det mer samlede Spania. Mange steder ble jøder ganske enkelt forhatt av de kristne, som følte at de lønnet jøder i stedet for å finansiere staten.²⁴ Jødene ble dermed et lett offer for antikongelige opptøyer og de var «en utsatt gruppe i en tid med motsigelser og kamp mellom adelen og kongemakten»,²⁵ slik Aukrust og Skulstad formulerer det.

Opptøyene i 1391

1391 var et viktig år for jødene i Spania, da anti-jødisk vold nådde høydepunktet sitt i form av opptøyer som startet i Sevilla og spredde seg til resten av landet.²⁶ Det er usikkert nøyaktig hvilken dato hendelsen i Sevilla fant sted. Fuglestad beskriver 4. juni som et sammenbrudd av convivencia.²⁷ Reilly er enig i denne datoen,²⁸ men Philippe Wolff skriver 6. juni i en artikkel

¹⁸ Wolff 1971: 5

¹⁹ Reilly 1993: 199

²⁰ Aukrust & Skulstad 2011: 155

²¹ Graizbord 2018: 201

²² Kamen 1997: 12

²³ Kamen 1997: 11

²⁴ Kamen 1991: 38

²⁵ Aukrust og Skulstad 2011: 155

²⁶ Kamen 1991: 38

²⁷ Fuglestad 2004: 82

²⁸ Reilly 1993: 200

fra 1971,²⁹ og Einhart Lorenz skriver kun juli i sin bok om jødernes historie.³⁰ Det som utvilsomt skjedde er at det jødiske kvartalet i Sevilla ble plyndret og synagogene brent. Noen hundre jøder ble drept, og de som overlevde ble tvunget til å konvertere til kristendommen. Dette startet den nasjonale kjedereaksjonen med opptøyer, og det ble gjennomført lignende plyndringer i de aller fleste befolkningssentrum. Det var som regel kun i de minste landsbyene at jødene ble spart.³¹ Det er likevel tilfeller av storbyer som ikke så noen form for vold utspille seg. I Ávila ble ingen jøder eller jødiske bygninger skadet.³² Det er vanskelig å si hvorfor, men det kan ha å gjøre med størrelsen på den jødiske befolkningen, som nesten utgjorde halvparten av byens innbyggere. Zamora er derimot et eksempel på en storby med kun en liten andel jødiske innbyggere, der det heller ikke ble utført vold eller plyndringer.³³

Årsaken til opptøyene i 1391 var sannsynligvis en kombinasjon av påvirkning fra resten av Europa og økt jødefiendtlighet innad i Spania. Jødene erfarte å bli utvist fra England i 1290 og fra Frankrike i både 1182, 1306 og 1323.³⁴ De franske jødene fikk gjenetablere seg i landet sitt senere, men offentlighetens syn på dem var allerede på vei ned, slik som i Vest-Europa generelt.³⁵ Svartedaudens pestutbrudd på midten av 1300-tallet gjorde deretter at europeiske jøder ble anklaget for å forgifte matforsyninger og drikkevann, og mange ble derfor henrettet.³⁶ Dette skjedde også i Spania.³⁷ I årene etter Svartedauden fikk spanske jøder beskyttelse av kronen, og slik opplevde enda flere å lykkes i arbeidslivet.³⁸ Resultatet var ytterligere misunnelse fra de kristne,³⁹ kombinert med den allerede eksisterende fiendtligheten nevnt i forrige delkapittel. Til slutt, mellom 1378 og 1382 brøt det ut store opprør i Vest-Europa, blant annet i Frankrike, Italia og England.⁴⁰ Dette kan ha brakt med seg en generell revolusjons- og opprørslyst til Spania. Med kirken som i tillegg oppmuntret til angrep på jøder, ble det endelige utfallet at «den fiendtlige atmosfæren kulminerte med opptøyer i 1391.»⁴¹

²⁹ Wolff 1971: 8

³⁰ Lorenz 2020: 27

³¹ Reilly 1993: 200

³² Kamen 1997: 13

³³ Kamen 1997: 13

³⁴ Martínez 2005: 10

³⁵ Wolff 1971: 5

³⁶ Cohn 2007: 4

³⁷ Cohn 2007: 8

³⁸ Cohn 2007: 32

³⁹ Cohn 2007: 27

⁴⁰ Wolff 1971: 4

⁴¹ Aukrust & Skulstad 2011: 155

I tillegg til å etterlate seg et høyt antall massakrerte jøder, var resultatet av opptøyene en jødisk migrasjonsbølge⁴² og en massekonvertering av jøder til katolisismen.⁴³ Både Reilly og Wolff skriver at det nærmest er umulig å estimere antallet jøder som ble drept i 1391, og antallet som konverterte i årene etterpå.⁴⁴ Aukrust og Skulstad antar at i løpet av noen få år, ble totalt 1/3 av jødene på Iberia drept, 1/3 overlevde og konverterte til kristendommen, og 1/3 overlevde og holdt fast på sin jødiske tro.⁴⁵ Samtidig antar Reilly at Spania ikke mistet mer enn 40% av sin jødiske befolkning til drap, konvertering, og migrasjon *kombinert*.⁴⁶ Kamen skriver kun: «thousands of Jews were forced to accept baptism.»⁴⁷ Selv om man ser situasjonen fra et regionalt nivå er det vanskelig å være sikker her; ifølge Wolff kan alt fra 250 til 400 jøder ha blitt drept i Barcelona, og mellom 100 og 250 i Valencia.⁴⁸ Fuglestad skriver at hele 4 000 jøder ble drept i Sevilla,⁴⁹ men Wolff anser dette tallet som tvilsomt fordi hans egen kilde til tallet selv stempler det som overdrevent høyt.⁵⁰

Ingen redegjør for hvorfor akkurat denne statistikken er så usikker. En mulig forklaring er at forfatterne forsøker å regne seg fram til et logisk tall på forskjellige måter. For eksempel tar Reilly utgangspunkt i antallet jøder som ble utvist i 1492, og regner seg tilbake til 1391 ved å anta at den jødiske befolkningsveksten på 1400-tallet holdt seg stabil.⁵¹ Denne metoden forutsetter at forskere er relativt enige om hvor mange jøder som forlot Spania i 1492, noe som ikke er tilfellet.⁵² Likevel er Reilly verdt å trekke frem, fordi han er den eneste forfatteren nevnt i forrige avsnitt som ryddig forklarer hvordan han kom fram til sitt estimerte tall, og man kan anta at andre forfattere og forskere bruker lignende metoder.

Gammelkristne og nykristne

Massekonverteringen i årene etter 1391 førte til framveksten av en ny minoritet som fort falt mellom kristendommen og jødedommen.⁵³ Denne bestod av jøder som konverterte til

⁴² Martínez 2005: 12, Meyerson 2005: 66

⁴³ Wolff 1971: 17

⁴⁴ Reilly 1993: 201, Wolff 1971: 17

⁴⁵ Aukrust & Skulstad 2011: 155

⁴⁶ Reilly 1993: 201

⁴⁷ Kamen 1991: 38

⁴⁸ Wolff 1971: 17

⁴⁹ Fuglestad 2004: 82

⁵⁰ Wolff 1971: 17

⁵¹ Reilly 1993: 201

⁵² Se side 31 i denne oppgaven

⁵³ Fuglestad 2004: 82

kristendommen, og disse ble kalt for *conversos*⁵⁴ eller nykristne⁵⁵. Noen kristne kalte dem også for *marranos*,⁵⁶ det spanske ordet for gris, mens rabbinere betegnet dem som *meshumadim*, noe i betydningen «personer som frivillig hadde sluttet seg til kristendommen og måtte betraktes som frafalne».⁵⁷ Disse kallenavnene alene viser at jødene som konverterte ikke ble akseptert av verken sin nye eller gamle religion.

Fra nå av vil denne oppgaven bruke det nevnte ordet «nykristne» for å omtale jøder som tidligere konverterte til katolisismen. Begrepet «jøder» inkluderer ikke disse nykristne jødene, kun de som tradisjonelt var jøder og aldri konverterte. Samtidig vil «gammelkristne» referere til de som tradisjonelt var kristne. «Kristne» vil da bli et samlebegrep som omfatter både nykristne og gammelkristne. Denne begrepsbruken er vanlig innen forskning og faglitteratur, og gjør det uproblematisk å skille mellom de ulike folkegruppene. Tabellen nedenfor viser en enkel forklaring av begrepene.

Samlebegrep:	Folkegruppe:	Definisjon:
Jøder	Jøder	Jøder som alltid var jøder
Kristne	Nykristne	Kristne som tidligere var jøder
	Gammelkristne	Kristne som alltid var kristne

Tabell 1: En enkel tabellvisualisering av begreper som omfatter folkegrupper.

Jøder så flere grunner til å konvertere til katolisismen. Mange av de som ikke hadde blitt tvangskonvertert i 1391 gjorde det senere frivillig, ut av frykt for at lignende forfølgelser kunne skje igjen.⁵⁸ Samtidig var det noen som så alle fordelene og rettighetene man fikk ved å bli behandlet som en kristen fremfor en jøde. Det fantes også de som hadde venner og familiemedlemmer som hadde blitt tvangskonvertert i 1391, og som simpelthen ville ivareta forholdene med sine nærmeste ved å tro på det samme.⁵⁹ Generelt sett gjorde fellestrekkene mellom kristendommen, jødedommen og islam at det var relativt lett å konvertere mellom de

⁵⁴ Kamen 1991: 38

⁵⁵ Fuglestad 2004: 82

⁵⁶ Kamen 1991: 38

⁵⁷ Aukrust & Skulstad 2011: 157

⁵⁸ Treviño & Watt 2017: 53

⁵⁹ Graizbord 2018: 203

tre religionene.⁶⁰ Etter hvert hadde presset til å konvertere til katolisismen spredd seg til en betydelig andel av den jødiske befolkningen. Det er estimert at antallet nykristne i Spania på midten av 1400-tallet var større enn antall jøder.⁶¹ Innen Alhambra-dekretets utstedelse i 1492 hadde antallet jøder i Aragón falt med hele 75% sammenlignet med kun hundre år tidligere, på grunn av disse massekonverteringene.⁶²

For mange gammelkristne var det åpenbart at de ikke kunne stole på nykristne som hadde blitt direkte tvunget til å konvertere, fordi disse kunne umulig være lojale til sin nye religion.⁶³ Et problem var at de nykristne måtte få fri tilgang til kirker og menigheter for å i det hele tatt kunne prøve å passe inn. Dette skapte kamp om plassene og en anspent stemning, da mange steder ikke hadde kapasitet til å inkludere flere titalls nye medlemmer på så kort varsel.⁶⁴ Det er her ironien i opptøyenes utfall ligger, som David Graizbord skriver: «A majority of yesterday's despised Jews were today's unacculturated brothers- and sisters-in-Christ.»⁶⁵

Likevel fikk de nykristne langsomt en plass i kirkens fellesskap og ikke minst i samfunnet.⁶⁶ På mange måter ble de etter hvert like vellykkede og velstående som de hadde vært før de hadde konvertert, om ikke mer. De gjorde raskt karriere, og de ble ikke lenger stoppet av de rettslige barrierene som påvirket jødene.⁶⁷ Som Aukrust og Skulstad uttrykker det, lå det like mye konflikt i å være «gammelrik» og «nyrik» som det å være gammelkristen og nykristen.⁶⁸ Dessuten var 1400-tallet vitne til at flere nykristne fant veien inn i respekterte adelsfamilier.⁶⁹ Nykristne og deres etterfølgere nådde maktposisjoner innen både stat og kirke, og selv tre av de katolske monarkenes sekretærer på 1400-tallet var nykristne. Det hadde blitt overraskende vanskelig å skille dem fra gammelkristne.⁷⁰ De største og mest tydelige forskjellene mellom de to gruppene var at nykristne ofte bodde i samme nabolag og bydeler som jøder, fortsatte å omgås med dem, og enkelte ganger støttet jødiske institusjoner materielt.⁷¹ Alle disse faktorene gjorde at forholdet mellom nykristne og gammelkristne til slutt var sterkt preget av

⁶⁰ Aukrust & Skulstad 2011: 161

⁶¹ Lorenz 2020: 27

⁶² Kamen 1997: 15

⁶³ Kamen 1997: 10

⁶⁴ Aukrust & Skulstad 2011: 156

⁶⁵ Graizbord 2018: 201

⁶⁶ Aukrust & Skulstad 2011: 157

⁶⁷ Fuglestad 2004: 84

⁶⁸ Aukrust & Skulstad 2011: 158

⁶⁹ Haliczner 1973: 40

⁷⁰ Kamen 1991: 38

⁷¹ Graizbord 2018: 202

misunnelse, mistillit og konkurranse.⁷² Fremveksten av en nykristen overklasse ble møtt med fiendtlighet fra den allerede etablerte gammelkristne overklassen.⁷³ Man kan sammenligne disse holdningene og forholdene med de som førte til konflikt i 1391.

Opptøyene i 1391 gjentok seg aldri, men 1400-tallet var likevel fylt med hendelser som rammet jøder og nykristne. Lorenz beskriver det som at en ny bølge med forfølgelser rullet over Spania mellom 1412 og 1418. Blant disse var det han kaller «Den omfattende «disputasjonen» i Tortosa i 1413/14»,⁷⁴ på engelsk «The Tortosa Disputation» eller «Disputation of Tortosa».⁷⁵ Dette var et 20 måneders oppgjør mellom kristendommen og jødedommen,⁷⁶ som skjedde i form av en debatt mellom kristne og jødiske lærde, med pave Benedikt XIII⁷⁷ til stede. I realiteten var det like mye et forsøk på å konvertere flere jøder som det var en lærd debatt.⁷⁸ Samtalens gang var nemlig planlagt på forhånd og det var alltid klart hvem vinneren kom til å bli. Resultatet av det hele var en relativt stor økning i antallet jøder som konverterte.⁷⁹ Antakeligvis inkluderer dette Solomon de Piera, «one of the last great Hebrew poets of Spain».⁸⁰ Det er viktig å fremheve at slike kulturelle jødiske personligheter også valgte å konvertere, fordi det viser hvordan det tidligere sammenknyttede jødiske folket sakte mistet medlemmer på alle plan. Jøder og nykristne opplevde deretter flere forfølgelser på 1440-, 1450- og 1460-tallet.⁸¹ I tillegg erfarte flere storbyer voldelige opptøyer initiert av gammelkristne på starten av 1470-tallet.⁸² I Toledo i 1480 ble det så bestemt at alle spanske jøder skulle bære distinkte emblemer eller merker, og at alle jødiske nabolag skulle isoleres, med ingen rett for jøder til å bosette seg i andre bydeler.⁸³ Tre år senere ble alle jødene i Andalucía beordret til å flytte til andre deler av Spania.⁸⁴ De sistnevnte handlingene ble utført samtidig som Den spanske inkvisisjonen fikk fotfeste i landet og utgjorde en stadig større trussel mot de nykristne.

⁷² Lorenz 2020: 27

⁷³ Aukrust & Skulstad 2011: 157

⁷⁴ Lorenz 2020: 27

⁷⁵ Roth 2002: 55, Kamen 1997: 14

⁷⁶ Lorenz 2020: 27

⁷⁷ Pave Benedikt 13. ble avsatt i 1409 og 1417, og blir ansett som en urettmessig pave av den romersk-katolske kirke. Se Halvorsen 2021.

⁷⁸ Kamen 1997: 14

⁷⁹ Martínez 2005: 12

⁸⁰ Roth 2002: 55

⁸¹ Lorenz 2020: 28, Kamen 1997: 33

⁸² Kamen 1991: 39

⁸³ Kamen 1991: 41

⁸⁴ Fuglestad 2004: 92

Inkvisisjonen og *limpieza de sangre*

Parallelt med forfølgelse, opplevde utallige nykristne på 1400-tallet å bli anklaget for å være jøder i skjul, såkalte «kryptojøder».⁸⁵ Ferdinand og Isabellas frykt var at kryptojødene hadde en negativ påvirkning på spesielt de nykristne, som lett kunne bli fristet til å konvertere tilbake til jødedommen. Dette motiverte til opprettelsen av Den spanske inkvisisjonen i 1478. Det tok to år før Inkvisisjonen trådte i kraft, så det er greit å skille mellom dens *etablering* i 1478,⁸⁶ og dens *iverksettelse* i 1480.⁸⁷ Hovedmålet var å rense de kristne samfunnene for kjettere, med andre ord å bli kvitt illojale kryptojøder. Selv om kristne selvfølgelig kunne begå kjetteri uten være kryptojøder spesifikt, er det tydelig at Den spanske inkvisisjonen ble opprettet for å være et redskap mot nettopp tvilsomme nykristne.⁸⁸ Akkurat dette er det bred faglig enighet om.⁸⁹ Ifølge Pérez var det særlig jødene i Sevilla som skapte bekymring: «The Inquisition had been created to solve a specific problem, namely that posed by judaizing conversos in the diocese of Seville.»⁹⁰

Som institusjon var Inkvisisjonen totalt under kongelig kontroll, og det er derfor vanskelig å overdrive dens betydning for monarkiet.⁹¹ Ferdinand og Isabella hadde fått fullmakt av paven til å utnevne inkvisitorer som skulle finne kryptojøder og stille dem for retten. Inkvisitoren tok direkte over all autoriteten, makten og myndigheten som biskopene tidligere hadde hatt.⁹² Slik ble hele institusjonen et politisk organ som ignorerte de få politiske grensene som vanligvis skilte Aragón og Castilla.⁹³ Innen 1493 hadde Inkvisisjonen etablert 23 domstoler på tvers av alle de spanske kongerikene, bortsett fra Galicia og Navarra.⁹⁴

Den systematiske jakten på nykristne kryptojøder som fulgte, var brutal. Inkvisitoren spredde frykt hvor enn de dro og trakasserte jøder.⁹⁵ Det ble også et stort problem for nykristne at deres gammelkristne uvenner eller tidligere naboer rapporterte dem og beskyldte dem for å

⁸⁵ Aukrust & Skulstad 2011: 157

⁸⁶ Kamen 1997: 44

⁸⁷ Kamen 1997: 45

⁸⁸ Fuglestad 2004: 88

⁸⁹ Graizbord 2018: 211, Treviño & Watt 2017: 53, Kamen 1997: 17

⁹⁰ Pérez 2004: 29

⁹¹ Davies 1965: 12

⁹² Pérez 2004: 101

⁹³ Davies 1965: 13

⁹⁴ Pérez 2004: 110

⁹⁵ Meyerson 2005: 66

være kryptojøder.⁹⁶ Rapportering kunne gjøres anonymt, så ingenting holdt de gammelkristne tilbake fra å sporadisk rapportere hvem enn de følte for.⁹⁷ Dette bidro til at inkvisitoren kontinuerlig hadde spesifikke personer i sikte, og Kamen beskriver det som at den følgende henrettelsen av nykristne noen steder kan sammenlignes med et holocaust.⁹⁸

Andrés Bernáldez estimerte i Inkvisisjonens samtid at over 700 personer ble brent på bålet mellom 1480 og 1488.⁹⁹ Lorenz hevder at 700 personer ble brent bare i løpet av det første året av Inkvisisjonens virksomhet.¹⁰⁰ Selv om han ikke spesifiserer, kan man da regne med at han mener i 1480. En landsbyboer fra Castilla hevdet på 1480-tallet at antallet som ble brent på bålet i løpet av de første årene kun på grunnlag av falske vitnesbyrd, var 1 500.¹⁰¹ Hernando de Pulgar antok i samtiden at Inkvisisjonen hadde brent 2 000 personer innen 1490.¹⁰² Ifølge Lorenz hadde rundt 11 000 andre også blitt dømt for å være kryptojøder innen samme år, men da mottatt andre straffer.¹⁰³ Her finnes det store regionale forskjeller, ettersom den nykristne eliten i mange byer ble advart på forhånd av inkvisitoren ankomst, og klarte slik å unnsnippe sammen med flere andre nykristne.¹⁰⁴

Forfølgelsene påvirket de jødiske kvartalene i storbyene. Om de nykristne enten ble drept, rømte fordi de hadde blitt advart av eliten, eller flyktet ut av frykt for å bli rapportert, så bidro de til at jødekvartalene redusertes drastisk. Flere jøder flyktet også, men da frivillig, i en frykt for at noe like alvorlig som Inkvisisjonen snart ville rette seg mot dem.¹⁰⁵ I Valencia, Barcelona og på Mallorca førte dette til at jødekvartalene simpelthen forsvant helt.¹⁰⁶ Barcelona hadde allerede i 1424 avskaffet den jødiske hovedgaten i byen. Et annet eksempel er Toledo, der det jødiske kvartalet kun bestod av rundt 40 boliger i 1492.¹⁰⁷

En generell frykt for kryptojøder i den gammelkristne befolkningen forårsaket også populariseringen av *limpieza de sangre* som konsept. Oversatt betyr begrepet «renslighet av blodet» eller «blodets renhet». Dette ble brukt til å skille mellom nykristne og gammelkristne

⁹⁶ Kamen 1997: 175

⁹⁷ Stefansen 2013: 160

⁹⁸ Kamen 1991: 41

⁹⁹ Kamen 1991: 41

¹⁰⁰ Lorenz 2020: 28

¹⁰¹ Kamen 1997: 176

¹⁰² Kamen 1991: 41

¹⁰³ Lorenz 2020: 29

¹⁰⁴ Kamen 1991: 41

¹⁰⁵ Martínez 2005: 11

¹⁰⁶ Kamen 1997: 15

¹⁰⁷ Kamen 1997: 12

i et hierarkisk forhold som skulle rense det kristne fellesskapet for ikke-kristent blod. De nykristne ble stemplet som urene, uansett hvor hengivne og dedikerte de var til sin nye religion.¹⁰⁸ Det er usikkert til hvilken grad dette ble brukt av kronen og staten. Aukrust og Skulstad hevder at forordninger om blodets renhet kun ble forfattet av private grupper, brorskap og foreninger. De understreker at det ikke var en offentlig politikk som monarkene drev, og at Ferdinand selv var imot slike holdninger.¹⁰⁹ Selv om forskjellsbehandling og undertrykkelse basert på *limpieza de sangre* ikke var så utbredt som det noen ganger blir framstilt,¹¹⁰ var konseptet likevel et av de største problemene for nykristne under de katolske monarkenenes styre.¹¹¹

Mikrostudie av Toledo

I sin bok *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews From Spain* er Norman Roth tydelig på at man likevel må ta i betraktning at jødene ble behandlet forskjellig rundt om i Spania. Han beskriver hvordan jøder enkelte steder levde relativt normale og fredelige liv i mange tiår, helt opp til da dekretet ble underskrevet.¹¹² Han utpeker bispedømmet Toledo som et sted der jøder beholdt sine viktige roller i samfunnet og ting fortsatte som normalt. Selv på 1480- og 90-tallet jobbet jøder som skatteinnkrevere både i bispedømmet og i byen med samme navn. De kunne handle fritt og drev butikker sammen med kristne. Roth uttrykker også at jødene hadde relativt stor juridisk frihet: «Nothing seems to have changed, either, with regard to the rights of Jews to demand and obtain justice.»¹¹³ Han argumenterer deretter for at den fiskale situasjonen i Toledo beviser hvordan samfunnet var ment å fortsette på denne måten. «That there was no thought of expelling the Jews as late as December of 1491 is shown», skriver han, og viser så til hvordan monarkene selv utnevnte en jøde og en nykristen til skattesjefer i Toledo for perioden 1492-1494.¹¹⁴

Tidligere nevnte historikere som Reilly, Wolff og Graizbord vil kanskje påstå at Roth fremstiller det jødiske livet her som litt for idyllisk og fredelig. Ifølge deres forskning var ikke Toledo så annerledes enn resten av Spania når det kom til jødeforfølgelser. I 1355 var det

¹⁰⁸ Böttcher et al. 2011: 29

¹⁰⁹ Aukrust & Skulstad 2011: 158

¹¹⁰ Pérez 2004: 55

¹¹¹ Reilly 1993: 201

¹¹² Roth 2002: 275

¹¹³ Roth 2002: 276

¹¹⁴ Roth 2002: 276

noen jøder i byen som ble massakrert av kongelige soldater,¹¹⁵ og disse soldatene plyndret også halvparten av det jødiske kvartalet.¹¹⁶ Opptøyene i 1391 nådde naturligvis Toledo, riktignok et par uker etter at de startet i Sevilla.¹¹⁷ Deretter, i 1449 hadde et opprør mot kong Johan II av Castilla også ført til angrep på både nykristne og jøder i Toledo. Dette førte med seg en midlertidig vedtekt der nykristne og jøder i byen ble stemplet som fiender av troen, eller «enemies of the faith».¹¹⁸ Vedtekten gikk også hardt utover de nykristne sine rettigheter, og ugyldiggjorde vitnesbyrdene deres i rettssaker mot gammelkristne.¹¹⁹ Deretter fikk Inkvisisjonen fotfeste i Toledo i 1485, og mange jøder flyktet fra byen med et mål om å finne et tryggere bosted.¹²⁰ Til slutt, i 1491 skal en gruppe jøder og nykristne ha drept en gutt og hengt han på korset natt til første påskedag. Dette skal ha skjedd i landsbyen La Guardia, som ligger litt utenfor byen Toledo. Den katolske kirken fabrikerte flere slike historier, og konsekvensene var ofte at jøder og nykristne ble henrettet for lovbrudd de ikke hadde begått.¹²¹ Ifølge denne litteraturen kan århundret før Alhambra-dekretets underskrivelse neppe bli definert som normalt og fredelig i Toledos tilfelle.

Det er interessant å se på disse ulikhetene mellom Roths og andres beretninger om hvordan det jødiske livet i Toledo var i tiårene før dekretets underskrivelse. Poenget med denne mikrostudien er verken å angripe Roth og forskningen hans, eller å erklære noen spesifikke syn som riktige. Sannheten er at mye fremdeles er usikkert om jødernes liv i Spania på denne tiden, noe jeg gjentatte ganger har prøvd å få fram i dette kapitlet, og kommer til å fortsette å understreke, ved å trekke inn forskjellige forfatteres ulike meninger og ulik statistikk spesielt. Toledo er kun ett av mange eksempler jeg fant under forarbeidet til denne oppgaven, i likhet med diskusjonen om hvor mange jøder som faktisk levde i Spania på denne tiden, og hvor mange som ble drept i 1391. Ekspertene er generelt veldig uenige, noe som åpner for videre sammenligning og drøfting gjennom denne oppgaven.

¹¹⁵ Reilly 1993: 200

¹¹⁶ Wolff 1971: 7

¹¹⁷ Wolff 1971: 9

¹¹⁸ Graizbord 2018: 205

¹¹⁹ Graizbord 2018: 205

¹²⁰ Tello 2018: 54-55

¹²¹ Aukrust & Skulstad 2011: 153

Oppsummering

Det er nå mulig å forestille seg det jødiske og nykristne livet i Spania de siste 100 årene før Alhambra-dekretets tid. Århundret defineres vanligvis av store nasjonale hendelser, som den lange Gjenerobringens slutfase, og unionen mellom Aragón og Castilla. For jøder og nykristne var det derimot forfølgelser basert på religion som ble periodens kjennetegn, selv om flere også oppnådde suksess sosialt sett og endte opp i maktposisjoner. I kjølvannet av Svartedauden, utvisning av jødene fra andre land, og opptøyer i resten av Europa, var massakrene i 1391 en tidlig indikasjon på den voksende jødefiendtligheten innad i Spania. Opptøyene førte til at det ble normalisert blant jøder å konvertere til katolisismen. Dette skapte skillet mellom gammelkristne og nykristne, og la grunnlaget for senere anklagelser om hemmelig praktisering av jødedommen blant de sistnevnte.

Deretter ble Inkvisisjonen opprettet i 1478, og dens nasjonale utspredning viser hvordan jødefiendtlighet fant veien inn i offentlig politikk. Det var kun nykristne som ble forfulgt og henrettet på systematisk vis gjennom Inkvisisjonen, men det betydde ikke at jødene fikk leve i fred. Alhambra-dekretet var få år unna, og i løpet av disse årene vedtok monarkene flere beordringer som tydelig peker mot jødene siste tid på den iberiske halvøy. Blant annet ble det bestemt at alle jøder skulle bære distinkte merker,¹²² og at jødene i Andalucía måtte flytte til andre deler av landet.¹²³ Ferdinand og Isabella hadde altså nådd det punktet at de var villige til å tvangsflytte jøder innad i kongerikene, og man kan virkelig se situasjonen nærme seg Alhambra-dekretets utvisningsordre.

¹²² Kamen 1991: 41

¹²³ Fuglestad 2004: 92

Kapittel 3 – Alhambra-dekretet

Dekretet i denne oppgaven

Denne oppgavens primærkilde er Alhambra-dekretet, men i faglitteratur går kilden under flere navn. Etter min erfaring blir dokumentet sjeldent nevnt ved navn i norsk litteratur, og Store norske leksikon omtaler det kun som «Ferdinand og Isabellas utvisningsordre» på sin side om jødernes historie.¹²⁴ De nevner ikke dokumentet på sin side om Spanias historie.¹²⁵ Lorenz navngir det *Alhambraforordningen* i sin bok om jødernes historie fra 2020,¹²⁶ men jeg har selv funnet få eksempler på annen norsk litteratur som gjør det samme. Det er derimot flere norske nettsteder som velger å kalle det Alhambra-dekretet, blant annet en artikkel av Ola Tjørhom fra 2023,¹²⁷ og en NRK-artikkel fra 2019.¹²⁸ Som det ble forklart i oppgavens innledning, er *Decreto de la Alhambra* ett av dokumentets spanske navn. I engelskspråklige sammenhenger går dokumentet som regel under navnet *The Edict of Expulsion*, men noen ganger *The Alhambra Decree*. Dette vil si at man begrepsmessig finner koblingen mellom ordene «Alhambra» og «dekret» i både det norske, spanske og engelske språket. Av disse grunnene heter dokumentet «Alhambra-dekretet» i denne oppgaven, men blir også referert til som kun «dekretet», «beordringen» eller lignende.

For å garantere at innholdet i Alhambra-dekretet er gjengitt så korrekt som mulig, har jeg sammenlignet tre forskjellige oversettelser av dokumentet. Den ene finner man på nettsiden sephardicstudies.org, og er oversatt fra kastiljansk til engelsk av Edward Peters.¹²⁹ Den andre er inkludert i et bokkapittel som omhandler Alhambra-dekretet, skrevet av David Treviño og Donald Watt.¹³⁰ Den tredje er oversatt av Haim Beinart, og denne framstår som både den mest troverdige og mest praktiske versjonen å studere. Beinart er en tidligere professor ved Det hebraiske universitetet i Jerusalem,¹³¹ og han inkluderer dekretet i sin bok *The Expulsion of the Jews from Spain* fra 1994.¹³² I tillegg inneholder boka avbildninger av det originale dokumentet, og en transkripsjon av teksten som er skrevet parallelt med hans egen

¹²⁴ Groth 2021

¹²⁵ Greve & Julsrud 2023

¹²⁶ Lorenz 2020: 29

¹²⁷ Tjørhom 2023: 222

¹²⁸ Elster 2019

¹²⁹ Peters 2004, [The Edict of Expulsion of the Jews - 1492 Spain \(sephardicstudies.org\)](http://sephardicstudies.org)

¹³⁰ Treviño & Watt 2017: 55

¹³¹ Chazan et al. 2011

¹³² Beinart 2002: 49

oversettelse.¹³³ Han henviser også videre til den spanske forfatteren og arkivaren Pilar León Tello,¹³⁴ som hadde bred faglig kunnskap om spanske jøder i middelalderen.¹³⁵ Av disse grunnene er akkurat Beinarts versjon hensiktsmessig og pålitelig under et akademisk arbeid, men i en sammenligning av de tre oversettelsene ord for ord vil man se at alle forfatterne oversetter relativt likt. Når det er sagt, vil kun Beinarts og Peters' oversettelser bli brukt aktivt i denne oppgaven, fordi disse inkluderer store mengder tekst som Treviño og Watt har utelatt. Oversettelsen til Treviño og Watt hadde som funksjon å være en tredjepart jeg kunne sammenligne de to andre oversettelsene med om nødvendig, og blir derfor kun trukket inn én gang i løpet av dette kapittelet.¹³⁶

En digitalisert tekst¹³⁷ av den nevnte Pilar León Tello ved navn *La Expulsion de los Judios* ble i 2018 publisert av Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Históricas de Toledo.¹³⁸

Innledningsvis skriver hun at det i dag finnes tre originale utgaver av Alhambra-dekretet som er best bevart og mest brukt. Før dekretet ble kunngjort i 1492, ble det nemlig skrevet flere ulike versjoner av dokumentet. Flesteparten av disse har som eneste forskjell at de innholdsmessig retter seg mot en spesifikk by eller person, basert på hvor eller hvem utgaven skulle sendes til. Av de tre bevarte utgavene som Tello beskriver, retter én seg mot byen Ávila, og en annen mot byen Burgos.¹³⁹ Dette er de to utgavene som Beinart, Peters, Treviño og Watt har oversatt. Den tredje, som Tello kaller for «originalen»,¹⁴⁰ har jeg ikke funnet en pålitelig kilde til. Hun henviser til et verk som jeg ikke har funnet tilgjengelig på internett eller i norske biblioteker.¹⁴¹ Denne oppgaven tar derfor utgangspunkt i de to Ávila- og Burgos-versjonene av dekretet.

¹³³ Beinart 2002: 46-54

¹³⁴ Beinart 2002: 49

¹³⁵ Ministry of Education, Culture and Sport u.å.

¹³⁶ Se side 23 i denne oppgaven. Dette gjelder altså kun Treviño og Watts *oversettelse* av dekretet. Resten av deres kapittel som omhandler Alhambra-dekretet blir fremdeles referert til i andre deler av denne oppgaven.

¹³⁷ I den digitale versjonen kommer det ikke tydelig frem om verket i utgangspunktet utgjorde en artikkel i et større tidsskrift, selv om det kan virke sånn. Derfor har jeg valgt å omtale verket som kun en «tekst».

¹³⁸ Tello 2018: 47

¹³⁹ Tello 2018: 47

¹⁴⁰ Tello 2018: 47

¹⁴¹ Tello refererer til De la Torre, Antonio (1962). *Documentos sobre las relaciones internacionales de los Reyes Católicos*. Vol. 4, side 27-31. Barcelona.

Dekretets struktur og del 1

Alhambra-dekretet skal nå bli studert i detalj og analysert. Her kommer spesielt Peters' oversettelse til nytte, fordi han organiserer dekretet i delene 1-7 basert på innholdets tematikk.¹⁴² Originalt mangler dekretet en tydelig struktur fordi det ble skrevet som én sammenhengende tekst, så en slik inndeling gjør innholdet vesentlig lettere å tolke. Denne oppgaven vil derfor bruke Peters' organisering i deler. Den første delen av dekretet består for det meste av hilsninger og er ikke så interessant i denne sammenhengen. Det er likevel verdt å merke seg at man her ser hvor dekretet ble sendt, fordi mottakerbyen nevnes ved navn. I Peters' tilfelle hilser dekretet først alle innbyggerne i Burgos spesifikt, og tilføyer deretter innbyggerne i resten av Spania. Det samme skjer når dokumentet retter seg mot jødene like etterpå; først nevnes jødene i Burgos spesifikt, og deretter jødene i resten av Spania.¹⁴³ I Beinarts versjon er altså dokumentet helt likt, men Burgos er erstattet med Ávila.¹⁴⁴

Del 2 og 3

Del 2 utgjør den bakgrunnsinformasjonen som monarkene bruker som kontekst. Ferdinand og Isabella forklarer i første setning hvordan flere kristne tidligere har konvertert til jødedommen som følge av interaksjon med jøder. Dette er sannsynligvis nykristne som har konvertert tilbake til jødedommen, kanskje etter interaksjon med kryptojøder. Disse personene omtales som «dårlige» eller «onde» kristne,¹⁴⁵ og nykristne blir aldri nevnt i dekretet. Videre beskriver monarkene hvordan de i 1480 separerte og isolerte de jødiske nabolagene fra resten av byene, samtidig som de iverksatte Inkvisisjonen, i et håp om at hele situasjonen ville roe seg og løse seg selv. Likevel får de regelmessig høre fra inkvisitorer og andre autoritetspersoner, både kirkelig og statlige, at kristen interaksjon med jøder enda ikke har opphørt. Monarkene anklager deretter jødene for å ha prøvd å stjele trofaste katolikker ved å introdusere dem til jødiske tradisjoner, ritualer og høytider. Blant annet ramser de opp omskjæring, fasting, feiring av helligdager, tilberedning av kjøtt og bruk av Moseloven.¹⁴⁶

¹⁴² Peters 2004

¹⁴³ Peters 2004

¹⁴⁴ Beinart 2002: 49

¹⁴⁵ Beinart 2002: 49

¹⁴⁶ Peters 2004

Den sistnevnte er spesielt viktig fordi monarkene hevder at jødene overbeviser kristne om at det ikke finnes noen gyldige lover eller sannheter, bortsett fra Moseloven.¹⁴⁷ Akkurat dette er interessant å beskyldte jødene for å gjøre, da de selv er et folk som har levd flere hundre år under både arabisk og kristent styre, og har klart å leve under andres juridiske lover parallelt med sine egne religiøse lover. Det ville vært uforståelig av dem å ikke lære opp nye jøder til å gjøre det samme. Ifølge monarkene finnes det uansett bevis på alt de anklager jødene for, i form av tilståelser: «this is proved by the many declarations and confessions both of the Jews themselves and also of those who were corrupted and deceived by them.»¹⁴⁸ De skriver at situasjonen har skadet den katolske troen i stor grad,¹⁴⁹ og de understreker slik alvorlighetsgraden av det hele.

Det er først i del 3 at dekretets formål tydeliggjøres. Monarkene meddeler at de hele tiden har visst at det rette å gjøre er å forby all kommunikasjon mellom jøder og kristne, og å utvise jødene fra alle de spanske kongerikene. Til tross for dette ønsket de å si seg fornøyde med å beordre alle jødene ut av regionen Andalucía, der det skal ha blitt gjort mest skade på katolisismen.¹⁵⁰ Dette er den tidligere nevnte utvisningen fra Andalucía i 1483.¹⁵¹ Når monarkene blir informert om at jødene likevel fortsetter å drive sin «onde» virksomhet, selv når de har straffet flere jøder for denne virksomheten, ser de ingen annen utvei nå enn å utvise alle jødene. De rettfærdiggjør avgjørelsen sin ytterligere gjennom et eksempel om hvordan det er rimelig å oppløse en organisasjon eller gruppe hvis dens medlemmer begår forbrytelser. De skriver også at dersom man forstyrrer det gode og ærlige bylivet bør man drives ut av området man har forstyrret, spesielt for så «farlige» og «smittsomme» lovbrudd som de jødene har begått.¹⁵² Siden jødene har gjort ugagn i hele Spania, vil dette naturligvis bety en utvisning fra alle kongerikene. Ved å dra inn det fredelige bylivet understrekes igjen alvorlighetsgraden av det hele; for kristne utgjør jødene en trussel mot et godt og fredelig liv generelt.

Ferdinand og Isabella fremstår i del 3 som tålmodige og nådefulle, som gjentatte ganger har forsøkt å løse situasjonen på forskjellige måter. Det gis inntrykk av at utvisningen var et absolutt siste, ekstremt og drastisk tiltak som de aller helst ville unngå å gjennomføre. Blant forskere diskuteres det om en nasjonal utvisningsordre i det hele tatt var noe de katolske

¹⁴⁷ Beinart 2002: 50

¹⁴⁸ Beinart 2002: 50-51

¹⁴⁹ Beinart 2002: 51

¹⁵⁰ Beinart 2002: 51

¹⁵¹ Se side 11 i denne oppgaven

¹⁵² Beinart 2002: 51-52

monarkene hadde vurdert før mars 1492. I så fall vil det være en løgn at de hadde det i bakhodet da de beordret alle jødene ut av Andalucía i 1483. Stephen H. Haliczer er i en artikkel fra 1973 skeptisk til at Alhambra-dekretet var lenge planlagt. Han skriver: «A carefully planned expulsion would surely have taken account of the central role of Jews in tax collection and business.»¹⁵³ Han påpeker deretter hvordan man ikke ser en gradvis erstatning av jødiske skatteinnkrevere i tiden før utvisningsordren, og at de negative økonomiske konsekvensene av utvisningen vitner om dekretets uplanlagte og brå natur.¹⁵⁴ Kamen er kontrasterende her og mener at utvisningen ikke hadde noen negative konsekvenser for den spanske økonomien i det hele tatt.¹⁵⁵ Ifølge Asunción Blasco Martínez var dekretet verken planlagt flere år i forveien, eller en forhastet beslutning. Hun mener at dekretet sannsynligvis ble nøye planlagt, strukturert og nedskrevet i løpet av noen dager, en gang ikke lenge før det ble underskrevet.¹⁵⁶

Del 4

Del 4 inneholder selve beordringen, og det blir klart hvor omfattende den er. Monarkene kunngjør at de, med rådgivning fra flere parter, beordrer absolutt alle jøder ut av de spanske kongerikene. Ikke under noen omstendigheter skal jødene returnere, og de skal være ute innen starten av august det samme året. Monarkene understreker at dette angår alle jøder av alle aldre, som lever, bor, oppholder seg eller «eksisterer» i de spanske kongerikene, uansett hvor eller hvorfor de befinner seg i Spania.¹⁵⁷ Når jødene drar, skal de ta med seg alle sine jødiske familiemedlemmer, sønner, døtre, tjenestepiker og tjenestemenn. De jødene som returnerer til Spania etter 31. juli vil bli fratatt alle sine eiendeler og dømt til døden uten en retts sak eller rett til å forsvare seg selv. Dette gjelder uavhengig av lengden på deres opphold i de spanske kongerikene, inkludert hvis de kun er på gjennomreise eller besøk. Monarkene befaler deretter at ingen spanske innbyggere, uansett status eller maktposisjon, skal ta imot, huse, skjule eller hjelpe jøder etter utgangen av juli. I så fall vil disse spanjolene miste alle eiendelene, vasallene og borgene sine, i tillegg til all annen arv og støtte fra staten.¹⁵⁸

¹⁵³ Haliczer 1973: 56

¹⁵⁴ Haliczer 1973: 56

¹⁵⁵ Kamen 1991: 42

¹⁵⁶ Martínez 2005: 20

¹⁵⁷ Peters 2004

¹⁵⁸ Beinart 2002: 52-53

Del 5, 6 og 7

Del 5 redegjør for rettighetene som jødene har fram til 31. juli. Monarkene skriver at de selv skal forsvare jødene og ha dem under sin kongelige beskyttelse slik at alle får muligheten til å organisere eiendelene sine, kaste det som må kastes, og flytte i fred. Frem til utreisefristen skal alle jøder få reise trygt, og selge og bytte varer fritt. Ingen skal skade verken dem eller eiendelene deres på en urettferdig måte som strider imot spansk lov. Jødene har også lov til å eksportere alle slags varer og eiendeler, både til lands og til sjøs, med unntak gull, sølv, mynter og andre ting som ellers er forbudt.¹⁵⁹

Videre, i del 6, befales hver enkelt innbygger til å følge dekretets regler og vedtak. Det er tydelig at dette forventes av absolutt alle, og alt fra dommere til riddere til vanlige borgere blir direkte ramset opp. Igjen nevnes først innbyggerne i Ávila og Burgos i dette tilfellet, før det presiseres at innbyggerne i alle andre spanske byer, tettsteder og landsbyer også må adlyde. Straffen for å bryte dekretets befalinger er å bli fratatt alle stillingene og eiendelene sine. Dette er siste gang Ávila og Burgos refereres til i disse versjonene.

Det at monarkene lover å behandle jødene bra fram til utreisefristen, tyder på at de ønsket en viss ryddighet gjennom de kommende månedene. De befaler tross alt alle innbyggerne i kongerikene til å adlyde, og straffer dem om de må. Ifølge Tello skjønte Ferdinand og Isabella at jødene trengte både frihet og beskyttelse for at utvisningen skulle gjennomføres på en ordentlig måte. Å opprettholde lov og orden under en slik periode, som hadde potensialet til å bli definert av vold og kaos, var noe monarkene prioriterte høyt.¹⁶⁰ I tiden like etter dekretets kunngjørelse gjorde de flere tiltak som viser dette. Blant annet utpekte de pålitelige kommisjonærer som skulle sørge for at jødiske eiendommer ble fordelt og tatt skikkelig hånd om. De beordret også at ledelsen i hver enkelt by, tettsted og landsby skulle bruke alle midlene de hadde til rådighet for å bidra til at utvisningen gikk rolig for seg.¹⁶¹ I tillegg, etter at noen jøder uttrykte frykt for å bli skadet eller ranet, gjentok monarkene sin ordre om beskyttelse den 14. mai.¹⁶²

¹⁵⁹ Beinart 2002: 53

¹⁶⁰ Tello 2018: 52

¹⁶¹ Martínez 2005: 20

¹⁶² Tello 2018: 52

For å unngå at noen ignorerer eller overser dekretet, bestemmer monarkene også hvordan dekretets innhold skal offentliggjøres. Her er det store forskjeller mellom Peters' og Beinarts oversettelser. I Peters' oversettelse står det at dekretet skal henges opp som et offentlig dokument på alle møteplasser og torg, og at de som eventuelt ødelegger eller skader dokumentet vil miste alle sine stillinger og bli fratatt alle sine eiendeler.¹⁶³ Beinart har på den andre siden oversatt dette til at dekretet skal bli muntlig offentliggjort, eller «cried aloud», på alle møteplasser og torg, med en protokollfører til stede. I Beinarts oversettelse er det de som ikke offentliggjør det på akkurat denne måten, som blir straffet med tap av alle stillinger og eiendeler.¹⁶⁴ Personlig mener jeg at Beinarts oversettelse er den mest korrekte her. For det første oversetter Treviño og Watt helt likt som Beinart.¹⁶⁵ For det andre, i en sammenligning av hans oversettelse og transkripsjon av dekretet er det tydelig at han sikter til ordet «apregonada»,¹⁶⁶ altså en bøyning av det gammelkastiljanske verbet som i moderne spansk er «pregonar» i infinitiv. «Pregonar» betyr å kunngjøre eller annonsere muntlig. I tillegg inkluderer Martínez en spansk versjon av Alhambra-dekretet i sin artikkel fra 2005, og her brukes en bøyning av nettopp «pregonar».¹⁶⁷

Monarkene avslutter deretter dekretet ved å datere det til 31. mars 1492, og signere.¹⁶⁸

Dekretets formål

Ifølge Kamen var dekretets hovedmål å få jøder til å konvertere, ikke å tvinge dem alle til å dra.¹⁶⁹ Han mener også at dekretet ikke er direkte rasistisk, da det aldri kommer fram noe ønske om å utvise jødene kun basert på deres avstamning. Ferdinand sa offentlig i 1507 at han og Isabella alltid hadde hatt nykristne i deres tjeneste, og de gjorde en like god jobb som alle andre.¹⁷⁰ Slik understreket Ferdinand selv at det var den jødiske religionen som var hovedproblemet, ikke jødene som individer. Flere forfattere og historikere uttrykker en lik tankegang som Kamen. Fuglestad hevder også at Ferdinand og Isabella håpet at de fleste

¹⁶³ Peters 2004

¹⁶⁴ Beinart 2002: 54

¹⁶⁵ Treviño & Watt 2017: 56

¹⁶⁶ Beinart 2002: 54

¹⁶⁷ Martínez 2005: 32

¹⁶⁸ Peters 2004, Beinart 2002: 54

¹⁶⁹ Kamen 1988: 37

¹⁷⁰ Kamen 1991: 42

jødene ville la seg døpe i stedet for å forlate landet.¹⁷¹ Pérez kaller utvisningsordren for et «religiøst argument»,¹⁷² mens Aukrust og Skulstad skriver: «Beslutningen om utvisning var ikke rasemessig begrunnet, men hadde som mål å eliminere en religion.» De påpeker at dekretet implisitt gir jødene muligheten til konvertere, og på den måten bli værende i landet.¹⁷³ I det tilfellet at utvisningen faktisk var rasemessig begrunnet, ville monarkene utvilsomt ha påpekt at konvertering ikke var et alternativ, og dekretet ville også ha måttet ramme nykristne.

Tello er tydelig på at religion var den avgjørende faktoren for monarkene, og ser beslutningen om å utvise jødene fra et politisk-religiøst perspektiv. Hun skriver: «Ifølge datidens kriterier var religiøs enhet avgjørende for å skape nasjonens ånd»¹⁷⁴, og bruker dette som grunnlag i sin videre forklaring. Fra et spansk perspektiv i 1492 hadde Granada nettopp blitt gjenvunnet og araberne var på vei ut av Iberia. Den lange Gjenerobringen var over, og landet sto samlet under kun to monarker. I tillegg hadde Spania et fredelig forhold til Portugal, og kommuniserte jevnlig med Frankrike. Tello mener at det derfor var logisk for monarkene å fokusere på å forbedre den interne situasjonen i alle kongerikene som fremover skulle utgjøre et samlet land.¹⁷⁵ Monarkene følte trolig at tiden hadde kommet for å styrke nasjonalfølelsen og den religiøse enheten som mange andre europeiske land hadde oppnådd ved å akseptere kristendommen alene. «Besides, the creation of a modern State seemed to presuppose a united faith» skriver Pérez.¹⁷⁶ Det skal sies at fiendtligheten som flere gammelkristne viste ovenfor jøder, også var en viktig faktor som motiverte monarkene.¹⁷⁷

Monarkenes begrunnelser og fremgangsmåte

Jødernes utvisning blir begrunnet med at monarkene vil beskytte kristne fra farlig jødisk påvirkning. Dekretet får tydelig frem at hovedproblemet er kristen *interaksjon* med jøder. Monarkene argumenterer at de flere ganger har prøvd å isolere jødene og stoppe denne interaksjonen, men når dette ikke har fungert, er utvisning den eneste måten å være sikker på at interaksjonen opphører. På en side er denne tankegangen forståelig fra monarkenes

¹⁷¹ Fuglestad 2004: 92

¹⁷² Pérez 2004: 34

¹⁷³ Aukrust & Skulstad 2011: 153

¹⁷⁴ Tello 2018: 51

¹⁷⁵ Tello 2018: 51

¹⁷⁶ Pérez 2004: 35

¹⁷⁷ Tello 2018: 51

perspektiv. Den reflekterer den liknende tankegangen bak opprettelsen av Inkvisisjonen, nemlig at kryptojødernes negative påvirkning på de nykristne måtte stoppes. Å straffe jødene som kollektiv ved å utvise hver og en av dem, var også i tråd med datidens juridiske tankegang.¹⁷⁸ Monarkenes eksempel om hvordan det er rettferdig å oppløse en gruppe dersom dens tilhengere har begått lovbrudd, viser dette.

På en annen side er det fullt mulig å kritisere monarkenes fremgangsmåte og tankegang. Dersom målet deres var å konvertere så mange jøder som mulig, er det merkelig å ikke spesifisere det i dekretet. Ifølge Peters kunngjør monarkene at de jødene som er villige til å konvertere er velkomne til å bli værende i Spania,¹⁷⁹ men dette blir faktisk aldri nevnt i dokumentet. I tillegg, hvis monarkenes formål var å beskytte sine kristne innbyggere fra jødisk påvirkning, var det kanskje ustrategisk å tvinge alle jødene til å konvertere, og slik danne et større nettverk av kryptojøder som kunne fortsette å ha jødisk innflytelse. Parallellen med Inkvisisjonens opprettelse er nettopp det som burde ha fortalt monarkene at tvangskonvertering ikke alltid har det ønskede utfallet; hele utgangspunktet for Inkvisisjonens problem med kryptojøder var tvangskonverteringene som begynte i 1391. Av denne grunnen anser Kamen hele utvisningen som en total fiasko religiøst sett. Han hevder at resultatet var en økning i nettopp antallet kryptojøder, og da kanskje så mye som en fordobling.¹⁸⁰ Aukrust og Skulstad påpeker nøyaktig det samme, og skriver:

I dette ligger det en skjebnens ironi. Noe av intensjonen med utvisningen var å beskytte conversoene fra skadelig jødisk påvirkning. I stedet skapte vedtaket en stor gruppe nye conversoer, en gruppe lunkne kristne med jødisk bakgrunn, som ikke var fullt så troende som de jødiske konvertittene før 1492.¹⁸¹

Lorenz hevder at utvisningen brukte ulike begrunnelser avhengig av hvor den ble sendt. Ifølge han, ble det i Castilla brukt en religiøs begrunnelse, lik den som har blitt beskrevet i Ávila- og Burgos-utgavene av dekretet. Det ble beskrevet hvordan jødene utgjorde en trussel for de nykristne spesifikt, ettersom de forsøkte å få sine gamle felles jøder til å konvertere tilbake.¹⁸² I Ávila- og Burgos-versjonene kommer ikke dette tydelig fram, fordi nykristne ikke er nevnt i dokumentet. Lorenz skriver også at det ble uttrykt ikke-religiøse begrunnelser i Aragón. Her

¹⁷⁸ Aukrust & Skulstad 2011: 151

¹⁷⁹ Peters 2004

¹⁸⁰ Kamen 1991: 42

¹⁸¹ Aukrust & Skulstad 2011: 154

¹⁸² Lorenz 2020: 29

ble jødene anklaget for å ikke ha medlidenhet og for å lide av en smittsom spedalskhet som måtte elimineres.¹⁸³ Dette kommer heller ikke tydelig frem i Ávila- og Burgos-versjonene.

Til slutt bør det nevnes at monarkene antakeligvis skal ha nølt med å skrive under på utvisningsordren, av økonomiske grunner. Jødernes egne skatt var litt høyere enn de kristnes skatt, og den ble betalt direkte til kronen, så for Ferdinand og Isabella ble det åpenbart at de ville miste store mengder skatteinntekter dersom jødene forsvant.¹⁸⁴ I tillegg hadde rike jøder gjentatte ganger finansiert store kastiljanske og aragonske prosjekter, blant annet militære felttog under den lange Gjenerobringen.¹⁸⁵ Generalinkvisitoren Tomás de Torquemada klarte likevel å overtale monarkene til å vedta beordringen.¹⁸⁶ Han stod antakeligvis meget sentralt i utformingen av dekretet.

To andre dokumenter fra 1492

Det må påpekes at Alhambra-dekretet ikke er det eneste viktige dokumentet fra 1492 som har med jødernes utvisning å gjøre. «Det gir ikke lenger mening å fortsette å snakke om utvisningsdekretet, i entall» hevder Martínez.¹⁸⁷ I tillegg til Alhambra-dekretet brukt i denne oppgaven, trekker både hun og Beinart fram to andre dokumenter: et brev av den nevnte generalinkvisitoren Tomás de Torquemada, og et dekret som kun har Ferdinands underskrift og gjaldt for Aragón alene.

Martínez hevder at brevet fra Torquemada ble sendt til de sivile og religiøse myndighetene i Castilla og Aragón.¹⁸⁸ Beinart skriver derimot at det kun ble sendt til biskopen i byen Gerona.¹⁸⁹ Det er imidlertid ingen tvil om at brevet ble sendt 20. mars 1492.¹⁹⁰ I brevet blir mottakeren informert av Torquemada om utvisningen av jødene, og han begrunner den på akkurat samme måte som monarkene gjør i selve dekretet. Flere ganger presiserer han også 31. juli som absolutt siste utreisefrist.¹⁹¹ Ifølge Martínez viser det seg her at Torquemada

¹⁸³ Lorenz 2020: 29

¹⁸⁴ Kamen 1997: 19

¹⁸⁵ Stefansen 2013: 163

¹⁸⁶ Pérez 2004: 34

¹⁸⁷ Martínez 2005: 14

¹⁸⁸ Martínez 2005: 14

¹⁸⁹ Beinart 2002: 34

¹⁹⁰ Martínez 2005: 14, Beinart 2002: 34

¹⁹¹ Beinart 2002: 35

planla, strukturerte og forårsaket utvisningen av jødene.¹⁹² Hun skriver: «Det er åpenbart at de som signerte utvisningsordrene var monarkene, mer eller mindre overtalt av Generalinkvisitoren».¹⁹³ Beinart er ikke like direkte, men er åpen om at brevet i hans øyne er en sterk bekreftelse på at Torquemada var involvert i utformingen av Alhambra-dekretet.¹⁹⁴

Beinart og Martínez har deretter forskjellige meninger rundt «Aragón-dekretet», som forresten også gjaldt Aragóns middelhavsområder. Martínez forklarer at selv om Ferdinand og Isabella regjerte sammen i Castilla, var det kun Ferdinand som hadde autoritet i Aragón. For innbyggerne der var Isabella kun en gemalinne.¹⁹⁵ Derfor var Ferdinand alene i å signere Aragón-dekretet. Ifølge Martínez var denne beordringen både strengere og mer ydmykende enn Alhambra-dekretet. Blant annet ble det beskrevet i Aragón-dekretet hvordan jødene var utakknemlige og urettferdige ovenfor både de kristne og Ferdinand selv. Jødene ble anklaget for å stjele kristen eiendom og forverre de kristnes økonomiske situasjon.¹⁹⁶ Ingenting av dette nevnes i Alhambra-dekretet, og det ligner heller ikke på slik Lorenz beskrev Aragóns beordring. Beinart mener at Aragón-dekretet ikke eksisterte i utgangspunktet, fordi i så fall hadde monarkene måttet skrive egne beordringer for andre kongeriker, som Valencia og Murcia.¹⁹⁷ Dette er ikke nødvendigvis korrekt. På tidspunktet var nemlig Murcia en del av Castilla og Valencia en del av Aragón.¹⁹⁸ I Murcias tilfelle kunne monarkene simpelthen ha sendt en versjon av Alhambra-dekretet, da rettet mot byen Murcia spesifikt, akkurat som Ávila- og Burgos-versjonene. I Valencias tilfelle trengte de ikke å sende en særegen beordring, fordi Aragón-dekretet aldri nevnte dens mottaker ved navn. Alle stedene og personene som ble tilsendt Aragón-dekretet mottok nøyaktig det samme dokumentet, ifølge Martínez.¹⁹⁹ Å skrive tilstrekkelig med eksemplarer var det eneste som trengtes.

Oppsummering

I de to kjente Ávila- og Burgos-versjonene av Alhambra-dekretet fra 1492, uttrykker Ferdinand og Isabella en frykt for kristen interaksjon med jøder. De anklager jødene for å ha

¹⁹² Martínez 2005: 14

¹⁹³ Martínez 2005: 17

¹⁹⁴ Beinart 2002: 34

¹⁹⁵ Martínez 2005: 17

¹⁹⁶ Martínez 2005: 16

¹⁹⁷ Beinart 2002: 37

¹⁹⁸ Rodríguez 2024, Store norske leksikon (2005-2007) 2019

¹⁹⁹ Martínez 2005: 15

prøvd å stjele trofaste kristne ved å introdusere dem til jødiske tradisjoner og høytider. Å stoppe denne interaksjonen er dermed hovedgrunnen til at monarkene velger å utvise jødene, i tillegg til at deres tidligere forsøk på å løse situasjonen har mislyktes. De ser simpelthen ingen annen utvei lenger. De befaler at alle jødene skal være ute av landet senest 31. juli, og de er tydelige på hvordan hele utvandringsprosessen skal gjennomføres. Blant annet understreker de hvilke rettigheter jødene har fram til utreisefristen, måten dekretet skal kunngjøres på, og hvilke straffer man kan forvente seg dersom man bryter dekretets befalinger.

I monarkenes begrunnelse ser man at beslutningen om å utvise jødene ikke er basert på rase, men på religion. Monarkenes endelig mål var å komme ett skritt nærmere religiøs enhet i den moderne konglomeratstaten Spania. Utvisningen kan derfor regnes som et langsiktig politisk-religiøst trekk fra monarkenes side, men det er viktig å påpeke at monarkene ikke tok avgjørelsen alene. Generalinkvisitoren Tomás de Torquemada stod høyst sannsynlig sentralt i utformingen av dekretet. Bevis på dette finnes i et brev av Torquemada som ble sendt 11 dager før dekretet ble ferdigstilt. Det kan diskuteres hvorvidt monarkenes beslutning om å tvangskonvertere så mange jøder som mulig var strategisk for å oppnå målet deres, med tanke på at tvangskonverteringene av jøder som begynte i 1391 resulterte i opprettelsen av Inkvisisjonen. Sannsynligvis førte dekretet nemlig til betydelig økning i antallet kryptojøder.

Kapittel 4 – Utvisningens gjennomføring

Kunngjøring og reaksjoner

Flere forfattere og historikere skriver at jødene hadde fire måneder på seg til å enten konvertere eller flykte. Kamen, Pérez, Fuglestad og David Altabé er blant disse.²⁰⁰ Det har seg derimot slik at selv om Alhambra-dekretet ble *ferdigstilt* 31. mars 1492, ble det for første gang *kunngjort* i slutten av april i Zaragoza. I resten av landet ble det kunngjort 1. mai.²⁰¹ Det vil si at jødene kun hadde rundt tre måneder på seg før utreisefristen gikk ut 31. juli. Forfattere og historikere som Martínez, Aukrust og Skulstad, Beinart, Tello og Roth er enige om dette.²⁰²

For de fleste spanske jøder kom utvisningen som et sjokk. Den korte utreisefristen bidro til dette, men også det faktum at jøder fremdeles befant seg i maktposisjoner da beordringen ble kunngjort.²⁰³ Spesielt jødene som jobbet tett med Ferdinand og Isabella reagerte sterkt, og de så på utvisningen som nærmest en apokalyptisk hendelse.²⁰⁴ At de ikke hadde fått vite noe om utvisningen på forhånd, kom av at Inkvisisjonen som institusjon var hovedansvarlig for å spre nyheter på tidspunktet, og Torquemada hadde selv sørget for at ingen flere enn nødvendig fikk vite om dekretet før dens offentlige kunngjøring.²⁰⁵

Dekretet forårsaket en migrasjonsbølge som preget Portugal og Navarra sterkt. For jødene var det både praktisk og naturlig å utvandre til de to kongerikene på Iberia som ikke var underlagt de katolske monarkene.²⁰⁶ Derfra var det også lett å returnere til Spania, hvis de senere bestemte seg for å konvertere. Mange gjorde nettopp dette, da både Portugal og Navarra etter få år utviste jødene på lignende måte som Spania i 1492.²⁰⁷ Flere jøder emigrerte også til nærliggende middelhavsområder som Italia og Nord-Afrika.²⁰⁸ De aller fleste dro derimot til Det osmanske riket. Der var jødene kjent for sin arbeidsvilje og sine nyttige ferdigheter, og sultanen tok dem derfor gjerne imot.²⁰⁹

²⁰⁰ Kamen 1991: 42, Pérez 2004: 35, Fuglestad 2004: 92, Altabé 1992: 729

²⁰¹ Martínez 2005: 21

²⁰² Martínez 2005: 21, Aukrust & Skulstad 2011: 151, Beinart 2002: 33, Tello 2018: 52, Roth 2002: 285. Ifølge Roth ble dekretet kunngjort 30. april, noe jeg ikke har funnet andre eksempler på at noen mener. Likevel kan han kategoriseres sammen med andre som også mener at dekretet først ble kunngjort i slutten av april.

²⁰³ Kamen 1997: 12

²⁰⁴ Menocal 2002: 248

²⁰⁵ Martínez 2005: 21

²⁰⁶ Kamen 1988: 39

²⁰⁷ Se side 32-33 i denne oppgaven

²⁰⁸ Kamen 1991: 42

²⁰⁹ Altabé 1992: 730

Til tross for at monarkene både beskrev i dekretet hvordan de ville beskytte jødene under utvandringsprosessen, og gjorde tiltak for å følge opp dette i tiden etter dekretets utstedelse, var det ikke alle steder at prosessen gikk fredelig for seg. Ett eksempel var byen Ampudia. Der ble jøder arrestert av kristne før de fikk solgt eiendommene sine, slik at de kristne fritt kunne overta eiendommene senere. Et annet eksempel var byen Amusco, der kristne stod på vakt utenfor huset til flere jøder for å forhindre dem fra å selge eiendelene sine.²¹⁰ Generelt ble mange jøder ranet for eiendommer og eiendeler uten å motta noen form for erstatning.²¹¹ Monarkene responderte med å utplassere vakter i de jødiske kvartalene i byene, og befalte at alle jødiske eiendeler skulle oppbevares i bestemte lagre.²¹² Etter noen måneder kunngjorde de også at alle jøder som vendte tilbake til Spania ville få returnert alle sine tapte eiendommer og eiendeler, vel å merke etter at de hadde konvertert. Det finnes derfor eksempler på spanske jøder som konverterte, returnerte til Spania, fikk tilbake alle eiendelene sine, og praktisk talt fortsatte livet de hadde levd før utvisningen.²¹³ Dette understreker igjen at monarkenes hovedmål med dekretet ikke var å utvise så mange som mulig, men å få dem til å konvertere.

Utsettelse av utreisefrist

Blant de historikerne som skriver at dekretet ikke ble offentliggjort før i april, er det få som drøfter hvorfor dette var tilfellet. «Trolig fordi det ble gjort mange forsøk på å annullere avgjørelsen»,²¹⁴ skriver Aukrust og Skulstad. I dette stod jøden Isak Abravanel sentralt. Han hadde lenge jobbet for de katolske monarkene, blant annet innen økonomi.²¹⁵ Antakeligvis klarte han å forhandle seg fram til en «ikonisk» to dagers-utsettelse av fristen.²¹⁶ Den nye fristen var altså 2. august, som akkurat i 1492 samsvarte med den niende dagen i måneden *av* i den jødiske kalenderen.²¹⁷ Denne dagen, kalt *tisha be-av*, er en betydningsfull sørge-, faste- og minnedag som markerer flere av de største katastrofene i jødernes historie, deriblant ødeleggelsen av både det første og andre tempelet i Jerusalem.²¹⁸ Ifølge María Rosa Menocal

²¹⁰ Tello 2018: 53

²¹¹ Stefansen 2013: 164

²¹² Kamen 1988: 38

²¹³ Kamen 1988: 42-43

²¹⁴ Aukrust & Skulstad 2011: 151

²¹⁵ Kamen 1997: 12

²¹⁶ Menocal 2002: 248

²¹⁷ Menocal 2002: 249

²¹⁸ Groth 2022

skjønnte Abravanel at jødernes utvisning fra Spania kom til å utgjøre en tragedie på denne skalaen. Samtidig viste det seg at det var nytteløst å forsøke å overtale monarkene til å oppheve beordringen. Abravanel utsatte den derfor bevisst til tisha be-av for at utvisningen i senere tid skulle minnes parallelt med tidligere jødiske katastrofer, og sammenlignes med dem.²¹⁹ Lorenz gjør nettopp dette: «Denne omfattende religiøse og kulturelle rensningen i Spania var det tyngste slaget som rammet jødene siden romerne ødela tempelet i Jerusalem i år 70.»²²⁰

Hvor mange jøder forlot Spania for godt?

Basert på faglitteratur er det simpelthen umulig å si nøyaktig hvor mange jøder som måtte forlate Spania i 1492, hvor mange som ble igjen, og hvor mange som konverterte. Kamen hevder at den jødiske befolkningen i Castilla og Aragón kombinert lå på 80 000 i 1492. Antallet jøder som forlot landet permanent, mener han derfor at ikke kan ha vært høyere enn 50 000.²²¹ Pérez skriver at mindre enn halvparten av Spanias jøder reise ut av landet, da mellom 50 000 og 100 000.²²² Lorenz mener at mellom 70 000 og 100 000 jøder utvandret.²²³ Ifølge Wolff forlot mellom 100 000 og 150 000 jøder Castilla.²²⁴ Arnt Stefansen skriver at rundt 200 000 jøder forlot Spania, noe som ifølge han selv tilsvarte 2/3 av den jødiske befolkningen. Han påstår at 50 000 av de gjenværende valgte å konvertere til kristendommen, mens resten ble drept fordi de verken reiste eller konverterte.²²⁵ Altabé mener at alt fra 150 000 til 400 000 jøder kan ha emigrert.²²⁶

Som nevnt tidligere, var det flere jøder som fryktet det verste og for sikkerhets skyld forlot Spania i årene rett før 1492.²²⁷ I tillegg valgte mange av de som flyktet i 1492, å komme tilbake etter kort tid for å konvertere.²²⁸ Ifølge Aukrust og Skulstad kan dette ha vært så mye som halvparten av de som flyktet i utgangspunktet.²²⁹ Disse tilfellene av migrasjon før 1492

²¹⁹ Menocal 2002: 249

²²⁰ Lorenz 2020: 29

²²¹ Kamen 1991: 42

²²² Pérez 2004: 36

²²³ Lorenz 2020: 29

²²⁴ Wolff 1971: 5-6

²²⁵ Stefansen 2013: 163

²²⁶ Altabé 1992: 730

²²⁷ Martínez 2005: 11, se side 13 i denne oppgaven

²²⁸ Kamen 1991: 42

²²⁹ Aukrust & Skulstad 2011: 153

og jøder som returnerte like etter at de dro, vanskeliggjør fortolkningen av tallene. Fuglestad og Menocal er blant de som ikke foretar seg egne analyser og er åpne om den problematiske statistikken. De formidler: «tallene historikerne opererer med, varierer enormt»²³⁰ og «There are no clear or undisputed numbers here. Some say most left, some say most stayed».²³¹ Begge utsagnene er korrekte, og gir en passende oppsummering av både denne og tidligere diskusjoner rundt folketall.

Dekretets langsiktige konsekvenser

Det er vanskelig å si hvor stor betydning jødene i realiteten hadde for Spania, og da i hvilken grad deres utvisning påvirket landet i ettertid. «Uansett mistet landet en uhyre verdifull og dyktig befolkningsgruppe» skriver Stefansen.²³² Haliczzer uttrykker at den spanske økonomien ble hardt rammet av jødernes plutselige fravær.²³³ Sultanen av Det osmanske riket skal i 1492 visstnok ha sagt at å utvise jødene fra Spania var som å utvise Spanias velstand i seg selv. Ifølge Kamen var jødene i 1492 likevel ikke, på noen måte, verken en velstående eller suksessfull minoritet, og deres utvisning hadde ingen seriøse negative konsekvenser for landet.²³⁴ Aukrust og Skulstad er enige og forklarer at jødene på tidspunktet av utvisningen verken var mange eller mektige, og at å utvise dem fikk relativt få konsekvenser.²³⁵

I et annet verk hevder Kamen at mange spanjoler i samtiden følte at det Spania faktisk mistet ved å utvise jødene, var sin evne til å beskytte sine egne folk. Å kaste ut en av de tre folkegruppene som så lenge hadde vært bosatt på den iberiske halvøy, signaliserte begynnelsen på en ny tidsepoke som beveget seg bort fra pluralisme og sameksistens.²³⁶

Alhambra-dekretet banet vei for flere lignende beordringer. I 1496 vedtok Manuel I av Portugal at alle jøder og muslimer skulle forlate landet. Både begrunnelsen for beordringen og straffen for de som vendte tilbake var relativt lik som i Alhambra-dekretet. Han hadde imidlertid lært av den spanske utvisningen, og ga folkene en 10 måneders utreisefrist.²³⁷

²³⁰ Fuglestad 2004: 92

²³¹ Menocal 2002: 250

²³² Stefansen 2013: 164

²³³ Haliczzer 1973: 56

²³⁴ Kamen 1991: 42

²³⁵ Aukrust & Skulstad 2011: 154

²³⁶ Kamen 1997: 27

²³⁷ Beinart 2002: 43

Deretter ble jødene utvist fra Navarra i 1498, fordi kongeriket ble annektert av kronen Aragón.²³⁸ Tre år senere, i 1501, ble også Castillas muslimer tvunget til å enten konvertere eller forlate landet.²³⁹ Innen 1525 gjaldt dette alle Spanias muslimer.²⁴⁰

Oppsummering

Utvisningen kom som et sjokk for de fleste jødene, spesielt eliten og de som jobbet for Ferdinand og Isabella. Dekretet ble ferdigstilt 31. mars, men det tok en måned før det ble kunngjort. På det tidspunktet var det kun tre måneder til de måtte være ute av landet. Mange utvandret til Nord-Afrika, Italia og Det osmanske riket, i tillegg til de nærmeste kongerikene, som var Portugal og Navarra. Det var også flere jøder som returnerte som nykristne senere, og fikk tilbake både eiendommer og eiendeler som de hadde mistet under den i mange tilfeller kaotiske utvandringsprosessen. Utreisefristen ble trolig utsatt med to dager, av Isak Abravanel, en jøde som jobbet tett med monarkene.

Det er usikkert hvor mange jøder som måtte forlate Spania som følge av utvisningsordren. Forskernes anslag varierer fra 50 000 til 400 000. Det er nødvendig å ta i betraktning de jødene som forlot landet for sikkerhets skyld i perioden rett før dekretets utstedelse, og alle jødene som returnerte etter å ha utvandret tidligere. Forskerne er heller ikke enige om utvisningens økonomiske konsekvenser for Spania. Det er derimot ingen tvil om at Alhambra-dekretet på lang sikt åpnet for flere lignende beordringer på den iberiske halvøy. Innen 1525 hadde alle jødene og muslimene på Iberia blitt tvunget til å velge mellom konvertering og emigrasjon. Uansett om man definerer convivencia som en harmonisk sameksistens eller kun en relativ toleranse av hverandre, så tok det slutt, og Alhambra-dekretet var begynnelsen på den slutten. Verken jødedommen eller islam var lenger lovlig å praktisere, og Spania hadde offisielt lagt pluralismen bak seg.

²³⁸ Martínez 2005: 26

²³⁹ Davies 1965: 11

²⁴⁰ Aukrust & Skulstad 2011: 162

Kapittel 5 – Konklusjon

Hva var bakgrunnen for utvisningen av jødene fra Spania i 1492, og hvordan ble den gjennomført? Alhambra-dekretet kan bli sett på som resultatet av den religiøse, sosiale og politiske utviklingen i Spania mellom 1391 og 1492. Opptøyene i 1391 markerte starten på en periode med økt jødefiendtlighet i Spania, og massakrene oppmuntret indirekte til konvertering ved å tydelig vise hva slags behandling jødene stod ovenfor dersom de beholdt troen sin. Den følgende fremveksten av en nykristen befolkning førte til et anspent forhold med den allerede etablerte kristne befolkningen. Misunnelsen og mistilliten som lenge hadde eksistert mellom jøder og kristne, gjenspeilet seg i forholdet mellom nykristne og gammelkristne. 1400-tallet var deretter fylt med anti-jødisk vold, forfølgelser og hendelser som bidro til konverteringen av enda flere jøder. Monarkenes politikk bestod også av stadig flere vedtak som var rettet direkte mot jøder, deriblant isolering av jødiske kvartaler og tvangsforflytning av alle jødene i Andalucía.

Blant de mange nykristne fantes det imidlertid de som praktiserte jødedommen i hemmelighet. Den spanske inkvisisjonen ble opprettet for å rense samfunnet for disse kryptojødene. Inkvisisjonen utviklet seg raskt til et mektig politisk organ som systematisk forfulgte og dømte nykristne. Et stort antall ble feilaktig anklaget og forfulgt, kun på grunnlag av misunnelse og mistillit. Disse forfølgelsene fikk mange jøder til å flykte ut av frykt, og forårsaket derfor en drastisk reduksjon av de jødiske kvartalene i byene. I perioden mellom 1391 og 1492 hadde altså de spanske jødene blitt massakrert, forfulgt, konvertert, isolert, og i enkelte tilfeller tvangsforflyttet. Både deres religiøse og geografiske utbredelse hadde minket. Samtidig hadde deres tidligere jødiske brødre, de nykristne, blitt møtt med fiendtlighet fra de gammelkristne og vært offer for Den spanske inkvisisjonen. Utviklingen av denne århundrelange jødefiendtligheten var det som åpnet for Alhambra-dekretets utstedelse.

I dekretet kommer det frem at Ferdinand og Isabella vil beskytte sine kristne innbyggere fra jødisk påvirkning. Problemet er selve interaksjonen mellom kristne og jøder, noe monarkene aldri har klart å forhindre, til tross for deres tidligere politiske tiltak. De er redde for at interaksjon med jøder kan føre til konvertering til jødedommen, noe som har skjedd før blant kristne, og dette er den spesifikke grunnen til at de velger å utvise jødene. Monarkene hadde også trolig et ønske om å danne religiøs enhet innad i Spania, og det innebar å fjerne både jødedommen og islam fra det spanske samfunnet. Alhambra-dekretet impliserer at de jødene som konverterer til kristendommen kan bli boende i Spania. Monarkenes motiv var altså ikke

rasistisk, men religiøs. Med andre ord var det *jødedommen* monarkene ville utvise fra Spania i 1492, ikke jødene som mennesker.

Kunngjørelsen av Alhambra-dekretet skjedde sannsynligvis muntlig på møteplassene og torgene i alle spanske byer. På tidspunktet var det kun tre måneder til jødenes utreisefrist, som var 31. juli. Generalinkvisitoren Tomás de Torquemada påvirket utformingen av dekretet, og forsikret seg om at de aller færreste visste om beordringen i forkant. For mange jøder kom den derfor som et sjokk. Grunnet den tidlige utreisefristen ble også utvisningsprosessen flere steder kaotisk, noe som ikke var monarkenes hensikt. De hadde gjort flere tiltak for å forhindre en utvandringssituasjon preget av vold og kaos, for eksempel utpekte de kommisjonærer som skulle ta hånd om jødiske eiendommer. Likevel opplevde mange jøder å bli fratatt både eiendommer og eiendeler uten å få erstatning. Monarkene responderte ved å blant annet utplassere vakter i de jødiske kvartalene i byene. Det varierte hvilke områder jødene utvandret til, men mange dro til Portugal, Navarra og Det osmanske riket.

Alhambra-dekretet var kun den første av flere lignende beordringer som monarkene utstedte. På kort sikt kan tvangskonvertering ha ført til det motsatte av religiøs enhet, nemlig en økning i antall illojale kristne. Ved å senere utvise muslimene klarte monarkene likevel å etablere kristendommen som Spanias eneste religion, på bekostning av convivencia og pluralismen som hadde eksistert på den iberiske halvøy i flere århundrer.

Kort oppsummert ble utvisningen av jødene fra Spania i 1492 iverksatt tre måneder før utreisefristen. For mange jøder var prosessen preget av vold og kaos. Ferdinand og Isabella ble trolig påvirket av Torquemada i utformingen av dekretet. Deres bakgrunn for utvisningen var en økt jødefiendtlighet som hadde startet i 1391, et ønske om å beskytte kristne fra jødisk påvirkning, og et mål om å på lang sikt danne religiøs enhet i Spania. Haliczzer oppsummerer det hele på en effektiv måte:

THE FAMOUS EDICT of [...] 1492, thus emerges as the end product of a fairly long historical process. The creation of masses of converted Jews after the anti-Semitic rioting of 1391 and their rapid rise to social prominence began the chain of events that led to the expulsion.²⁴¹

²⁴¹ Haliczzer 1973: 57

Bibliografi:

- Altabé, D. F. (1992). The Significance of 1492 to the Jews and Muslims of Spain. *Hispania*, 75(3), 728-731. [The Significance of 1492 to the Jews and Muslims of Spain on JSTOR](#)
- Aukrust, K. & Skulstad, D. (2011). *Spansk Gullalder: og arven fra jøder og muslimer*. Pax Forlag.
- Beinart, H. (2002). *The Expulsion of the Jews from Spain*. (J. M. Green, Overs.). The Littman Library of Jewish Civilization. (Opprinnelig utgitt 1994).
- Böttcher, N., Hausberger, B. & Torres, M. S. H. (2011). *El peso de la sangre: limpios, mestizos y nobles en el mundo hispánico*. El Colegio de Mexico.
- Chazan, R., Hillgarth, J., & Kedar, B., Z. (2011). Memoirs of Fellows and Corresponding Fellows of the Medieval Academy of America: Haim Beinart. *Speculum*, 86(3). [Memoirs of Fellows and Corresponding Fellows of the Medieval Academy of America: Haim Beinart | Speculum: Vol 86, No 3 \(uchicago.edu\)](#)
- Cohn, Jr., S., K. (2007). The Black Death and the Burning of Jews. *Past & Present*, (196), 3-36. [The Black Death and the Burning of Jews on JSTOR](#)
- Davies, R. T. (1965). *The Golden Century of Spain: 1501-1621*. Harper & Row.
- Elster, K. (2019, 2. oktober). *Søker om spansk statsborgerskap etter 500 år*. NRK. [Søker om spansk statsborgerskap etter 500 år – NRK Urix – Utenriksnyheter og -dokumentarer](#)
- Fitz, F. G. (2009). La Reconquista: un estado de la cuestión. *Clio & Crimen*, (6), 142-215. [sanchez\(9\) \(historiauex.es\)](#)
- Fuglestad, F. (2004). *Spanias og Portugals historie: En oversikt*. J. W. Cappelens Forlag.
- Graizbord, D. (2018). Iberia and beyond: Judeoconversos and the Iberian Inquisition. | J. Karp & A. Sutcliffe (Red.), *The Cambridge History of Judaism: Volume VII, The Early Modern World, 1500-1815* (201-225). Cambridge University Press.
- Greve, T. & Julsrud, O. (2023, 20. januar). *Spanias historie*. Store norske leksikon. [Spanias historie – Store norske leksikon \(snl.no\)](#)
- Groth, B. (2021, 14. april). *jødernes historie*. Store norske leksikon. [jødernes historie – Store norske leksikon \(snl.no\)](#)

- Groth, B. (2022, 17. november). *tisha be-av*. Store norske leksikon. [tisha be-av – Store norske leksikon \(snl.no\)](#)
- Haliczer, S. H. (1973). The Castilian Urban Patriciate and the Jewish Expulsions of 1480-92. *The American Historical Review*, 78(1), 35-62. [The Castilian Urban Patriciate and the Jewish Expulsions of 1480-92 on JSTOR](#)
- Halvorsen, P. B. (2021, 6. desember). *Benedikt 13*. Store norske leksikon. [Benedikt 13. – Store norske leksikon \(snl.no\)](#)
- Kamen, H. (1988). The Mediterranean and the Expulsion of Spanish Jews in 1492. *Past & Present*, (119), 30-55. [The Mediterranean and the Expulsion of Spanish Jews in 1492 on JSTOR](#)
- Kamen, H. (1991). *Spain 1469-1714: A society of conflict* (2. utg.). Longman.
- Kamen, H. (1997). *The Spanish Inquisition: An Historical Revision*. Weidenfeld & Nicolson.
- Lorenz, E. (2020). *Jødenes historie i Europa: Fra den spanske inkvisisjonen til mellomkrigstiden*. Dreyers Forlag Oslo.
- Martínez, A. B. (2005). Razones y consecuencias de una decisión controvertida: La expulsión de los judíos de España en 1492. *Kalakorikos*, (10), 8-35. [Razones y consecuencias de una decisión controvertida: la expulsión de los judíos de España en 1492 - Dialnet \(unirioja.es\)](#)
- Menocal, M. R. (2002). *The Ornament of the World: How Muslims, Jews, and Christians created a culture of tolerance in medieval Spain*. Little, Brown and Company.
- Meyerson, M. (2005). Defending Their Jewish Subjects: Elionor of Sicily, Maria de Luna, and the Jews of Morvedre. | T. Earenfight (Red.), *Queenship and Political Power in Medieval and Early Modern Spain: Women and gender in the early modern world* (s. 55-77). Ashgate Publishing.
- Ministry of Education, Culture and Sport. (u.å.). *Person – León Tello, Pilar (1917-2017)*. PARES: Portal de Archivos Españoles. Hentet 12. mars 2024 fra [PARES | Spanish Archives \(mcu.es\)](#)
- Pérez, J. (2004). *The Spanish Inquisition: A History*. (J. Lloyd, Overs.). Profile Books. (Opprinnelig utgitt 2002).

- Peters, E. (2004). The Edict of Expulsion of the Jews. sephardicstudies.org. [The Edict of Expulsion of the Jews - 1492 Spain \(sephardicstudies.org\)](http://sephardicstudies.org)
- Reilly, B. F. (1993). *The Medieval Spains*. Cambridge University Press.
- Rodriguez, V. (2024, 29. januar). *Murcia*. Hentet fra Britannica: [Murcia | Spain, Map, History, & Facts | Britannica](#)
- Roth, N. (2002). *Conversos, Inquisition and the Expulsion of the Jews From Spain*. The University of Wisconsin Press.
- Stefansen, A. (2013). *Spania: Historien, kulturen og menneskene*. Forlaget Historie og Kultur.
- Store norske leksikon (2005-2007) (2019, 28. mars). *Valencia (autonom region)*. Store norske leksikon: [Valencia – autonom region – Store norske leksikon \(snl.no\)](#)
- Tello, P. L. (2018). *La Expulsion de los Judios*. Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Históricas de Toledo. 47-60. [02.-La-expulsión-de-los-judíos-por-Pilar-León-Tello.pdf \(realacademiatoledo.es\)](#)
- Tjørhom, O. (2023). Katolsk jødefiendtlighet – et ufullført oppdrag. *Kirke og Kultur*, 128(3), 203-224. [Katolsk jødefiendtlighet – et ufullført oppgjør | Kirke og Kultur \(idunn.no\)](#)
- Treviño, D. & Watt, D. A. (2017). Alhambra Decree. | M. Shally-Jensen (Red.), *Defining Documents in World History: Renaissance & Early Modern Era (1308-1600)* (s. 53-57). Schlager Group Inc & Grey House Publishing.
- William, R. S. (1923). *Spain, 910-1492*. [Karttegning]. University of Texas Libraries. [Historical Atlas by William R. Shepherd - Perry-Castañeda Map Collection - UT Library Online \(utexas.edu\)](#)
- Wolff, P. (1971). The 1391 Pogrom in Spain. Social Crisis or Not? *Past & Present*, (50), 4-18. [The 1391 Pogrom in Spain. Social Crisis or Not? On JSTOR](#)

